

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΗΛΙΟΥ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

*Ήταν η θεραπεία σοκ συνεπής με τη
δημιουργική καταστροφή του Schumpeter ;*

ΗΡΑΚΛΕΙΟ, 2010

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

ΜΑΡΑΓΚΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

- Σταθάκης Γ., Καθηγητής
- Μαραγκός Ι., Αναπληρωτής Καθηγητής
- Μυλωνάκης Δ., Αναπληρωτής Καθηγητής

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Η παρούσα μεταπτυχιακή διατριβή είναι αποτέλεσμα συνεργασίας ανθρώπων που συνέβαλαν στην εκπόνηση της και όχι μόνο αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας.

Θα ήθελα πρώτα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Ιωάννη Μαραγκό, του οποίου η βοήθεια για την εκπόνηση της μεταπτυχιακής μου εργασίας ήταν πολύ ουσιαστική. Η συνεχής καθοδήγησή του αποτέλεσε πολύτιμο συστατικό στην δημιουργία αυτής της εργασίας. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κύριο Γ. Σταθάκη και τον κύριο Δ. Μυλωνάκη στους οποίους έχω την χαρά να παρουσιάσω την εργασία μου.

Θα ήταν παράβλεψή μου να μην ευχαριστήσω την οικογένεια και τους φίλους μου για την πολύτιμη βοήθεια και υποστήριξή τους.

*Για όλους τους ανθρώπους τα αστέρια δεν είναι τα ίδια. Για
εκείνους που ταξιδεύουν τα αστέρια είναι οδηγοί....*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• Βιογραφικό Σημείωμα για τον Joseph Alois Schumpeter.....	8-9
• Περίληψη.....	10
• Abstract.....	11
• Ο σκοπός του Schumpeter και τα επιτεύγματα του καπιταλισμού.....	12-13
• Καπιταλισμός: μια εξελικτική διαδικασία.....	14
• Δημιουργική Καταστροφή.....	15-25
✓ Στρατηγική Επιχειρήσεων.....	18-19
✓ Τέλειος Ανταγωνισμός.....	20-23
✓ Ολιγοπώλιο.....	24
✓ Μονοπώλιο.....	25
• Η ευθραυστότητα του καπιταλισμού.....	26-27
• Ο πολιτισμός του καπιταλισμού.....	28-32
• Η κοινωνική ατμόσφαιρα του καπιταλισμού.....	33-35

• Αποσύνθεση.....	36-43
• Θεραπεία σοκ-εισαγωγή.....	44-45
• Ανάλυση πρωταρχικών στοιχείων θεραπείας σοκ.....	46-49
✓ Οικονομική ανάλυση.....	46
✓ Τί είναι η καλή κοινωνία;.....	46-47
✓ Ταχύτητα.....	47-48
✓ Πολιτική δομή.....	48-49
✓ Ιδεολογική δομή.....	49
• Ανάλυση δευτερευόντων στοιχείων θεραπείας σοκ.....	50-62
✓ Σταθεροποίηση και φιλελευθεροποίηση τιμών.....	50-51
✓ Ιδιωτικοποίηση.....	51-52
✓ Θεσμική δομή.....	52-54
✓ Νομισματική πολιτική.....	54-55
✓ Δημοσιονομική Πολιτική.....	55-56
✓ Διεθνές εμπόριο και ξένοι αρωγοί.....	57-58
✓ Κοινωνική πολιτική.....	58-59
✓ Συμπερασματικά.....	60-62
• Το δόγμα του σοκ - πρόλογος.....	63
• Τα βασανιστήρια ως μεταφορά.....	64-65
• Ο Γιουέν Κάμερον, η CIA και η μανιώδης επιδίωξη να αποδομηθεί και να αναπλαστεί ο ανθρώπινος νους.....	66-71

✓ Η αποτυχία της αναμόρφωσης.....	70-71
• Ο Μίλτον Φρίντμαν και η αναζήτηση ενός εργαστηρίου laissez-faire.....	72-76
• Συμπέρασμα.....	77
• Βιβλιογραφία.....	78-79

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ JOSEPH ALOIS SCHUMPETER

Ο Joseph Alois Schumpeter γεννήθηκε στις 8 Φεβρουαρίου 1883 και πέθανε στις 8 Ιανουαρίου 1950. Ήταν οικονομολόγος και πολιτικός επιστήμονας.

Γεννήθηκε στη Μοραβία το 1883. Οι γονείς του ήταν Γερμανικής καταγωγής. Ο Schumpeter ξεκίνησε την καριέρα του μελετώντας νομικά στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης, πέρνοντας το διδακτορικό του το 1906. Το 1909, μετά από κάποια εκπαιδευτικά ταξίδια, έγινε καθηγητής οικονομικών και κυβερνήσεων κατά το Πανεπιστήμιο του Czernowitz. Το 1911 εντάχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Γραζ, όπου παρέμεινε μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Το 1911-1920 υπηρέτησε ως ο Αυστριακός Υπουργός Οικονομικών, με αρκετή επιτυχία και το 1820-1914, ως πρόεδρος της ιδιωτικής Μπίντερμαν Τράπεζας. Η εν λόγω τράπεζα, μαζί με ένα μεγάλο μέρος της περιφερειακής οικονομίας, κατέρρευσε το 1924 προκαλώντας πτώχευση στον Schumpeter.

Από το 1925-1932, κατείχε μια καρέκλα στο Πανεπιστήμιο της Βόννης στη Γερμανία. Δίδαξε στο Χάρβαντ το 1927-1928 και το 1930. Εξαιτίας της ανόδου του

ναζισμού στη Γερμανία, μετακόμισε στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου θα δίδασκε από το 1932 μέχρι το θάνατό του το 1950.

Παρά το γεγονός ότι ο Schumpeter ενθάρρυνε κάποιους νέους μαθηματικούς οικονομολόγους και ήταν ακόμη ο πρόεδρος της Οικονομικής Εταιρείας (1940-1941), ο Schumpeter δεν ήταν μαθηματικός, αλλά μάλλον ένας οικονομολόγος και προσπάθησε να ενσωματώσει μια κοινωνιολογική προσέγγιση στις οικονομικές θεωρίες του.

Ο Schumpeter υποστήριζε ότι είχε θέσει ο ίδιος τρεις στόχους στη ζωή του: να είναι ο μεγαλύτερος οικονομολόγος στον κόσμο, να είναι ο καλύτερος ιππέας σε όλη την Αυστρία και ο μεγαλύτερος εραστής σε όλη τη Βιέννη. Είπε ότι είχε φτάσει δύο από τους στόχους του, αλλά ποτέ δεν είπε ποιους.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έννοια της δημιουργικής καταστροφής του Schumpeter έχει συχνά χρησιμοποιηθεί ως ένα μέσο για να δικαιολογηθεί η θεραπεία σοκ. Ο Jeffery Sachs , ένας από τους πρώτους σχεδιαστές του Πολωνικού προγράμματος της θεραπείας σοκ έγραψε, “Αλλά η αλλαγή, όπως μας θύμισε ο Schumpeter, χρειάζεται τόσο καταστροφή όσο και δημιουργία” (Sachs, 1993, p.3). Ωστόσο, ήταν αυτός ο τύπος αλλαγής της θεραπείας σοκ, το είδος της αλλαγής στο οποίο αναφερόταν ο Schumpeter; Δεν έχει γίνει καμία προσπάθεια για τη δημιουργία ενός συνδέσμου μεταξύ της ιδέας του Schumpeter όσο αναφορά τη δημιουργική καταστροφή και τις μεταρρυθμίσεις στη θεραπεία σοκ. Σκοπός μας είναι να προσδιορίσουμε κατά πόσον το είδος της καταστροφής , που ήταν έμφυτη στη θεραπεία σοκ, ήταν πραγματικά συνεπής με την ιδέα της δημιουργικής καταστροφής του Schumpeter. Η ερώτηση αυτή δεν έχει διατυπωθεί ρητά, παρά τη σχετική νύξη που υπήρξε στην γενική ιδέα του Schumpeter. Αυτή η διατριβή θα καθορίσει εάν και σε ποιο βαθμό η θεραπεία σοκ μπορεί να συσχετιστεί με την δημιουργική καταστροφή. Έχοντας μια πιο καθαρή αντίληψη της ιδέας του Schumpeter, θα εφοδιαστούμε με μια πιο θεμελιώδη εκτίμηση του ρόλου της “δημιουργικής καταστροφής” στην μετάβαση.

ABSTRACT

Schumpeter's concept of creative destruction has often been cited in as a means to justify shock therapy. Jeffrey Sachs, one of the principle designers of the Polish shock therapy program wrote, "But change, as Schumpeter reminded us, requires destruction as well as creation" (Sachs, 1993, p.3). Nevertheless, was this type of change of shock therapy the kind of change Schumpeter was referring to? There has been no attempt to make a formal link between Schumpeter's concept of creative destruction and shock therapy reforms. Our task is to determine whether the kind of destruction inherent in shock therapy was actually consistent with Schumpeter's concept of creative destruction. This question has not been explicitly addressed in the literature, despite several allusions to Schumpeter's concept. This paper will determine whether and to what degree shock therapy can be associated with creative destruction. Having a clearer understanding of what Schumpeter implied with the concept will provide us with a more fundamental appreciation of the role of "creative destruction".

Ο ΣΚΟΠΟΣ ΤΟΥ SCHUMPETER ΚΑΙ ΤΑ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑΤΑ ΤΟΥ **ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ**

Ο σκοπός του Schumpeter δεν είναι να προμηνύσει την πτώση του καπιταλισμού, αλλά να εξηγήσει πως αυτός δουλεύει. Έχει καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να εξηγήσει γιατί ο καπιταλισμός αν και κερδοφόρος είναι πολύ εύθραυστος.

Ο Schumpeter ξεκινάει τα επιχειρήματά του καταδεικνύοντας ότι ο σύγχρονος βιομηχανικός καπιταλισμός έχει επιτύχει την μεγαλύτερη κατά κεφαλή παραγωγή προϊόντων που έχει σημειωθεί ποτέ. Υποστηρίζει ότι τα σχετικά μερίδια έχουν πραγματικά αλλάξει προς όφελος των ομάδων με το χαμηλότερο εισόδημα. Αδιαφορώντας για την προσωπική άποψη δημοφιλών συγγραφέων και διανοούμενων, οι στατιστικές δείχνουν ότι ο μέσος εργαζόμενος, κάτω από μια χιονοστιβάδα καταναλωτικών αγαθών, έχει την πιο ουσιώδη ύπαρξη που είχε ποτέ. Με άλλα λόγια η καπιταλιστική διαδικασία, όχι κατά σύμπτωση αλλά με την αξία του μηχανισμού της, προοδευτικά ανεβάζει το βιοτικό επίπεδο του πλήθους.

Οι θεωρίες του μονοπωλιακού και ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού μπορούν να υποστηρίξουν ότι ο καπιταλισμός είναι ενάντια στην μεγιστοποίηση της παραγωγής με δύο τρόπους :

- 1) Μπορούμε να στηρίξουμε ότι η κατάσταση ήταν πάντα η ίδια και η παραγωγή κατόρθωσε να μεγεθυνθεί παρά τις προσπάθειες της άρχουσας αστικής τάξης να τη σαμποτάρει.
- 2) Η καπιταλιστική πραγματικότητα ευνόησε κάποτε τις μέγιστες παραγωγικές επιδόσεις αλλά εξαιτίας της εξάπλωσης των μονοπωλιακών δομών που σκοτώνουν τον ανταγωνισμό, η τάση αυτή έχει πλέον αναστραφεί.

Τα προβλήματα που απορρυθμίζονται για την δεύτερη θεωρία είναι τα εξής:

- Η θεωρία αυτή μας παραπέμπει σε μια φανταστική, χρυσή εποχή του τέλειου ανταγωνισμού η οποία κάποια στιγμή μεταμορφώθηκε σε εποχή των μονοπωλίων. Ξέρουμε όμως ότι ο τέλειος ανταγωνισμός ποτέ δεν αποτελούσε μια κυρίαρχη πραγματικότητα περισσότερο από σήμερα.

- Ο ρυθμός μεγέθυνσης της παραγωγής δεν μειώθηκε έπειτα από την δεκαετία του ενενήντα από την οποία και χρονολογείται η κυριαρχία των μεγάλων επιχειρηματικών ομίλων (τουλάχιστον στον τομέα της μεταποίησης).
- Δεν υπάρχει τίποτα στη συμπεριφορά με τις χρονικές σειρές των στατιστικών μας δεδομένων που να υποδηλώνει κάποια «ασυνέχεια στην τάση».
- Το σημερινό βιοτικό επίπεδο των μαζών σχηματίστηκε την περίοδο των σχετικά ανεξέλεγκτων «μεγάλων επιχειρήσεων».

(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter)

Αν απαριθμήσουμε τα είδη που προστέθηκαν στο καλάθι του σημερινού εργαζόμενου και παρακολουθήσουμε την πορεία των τιμών τους (από το 1899 και μετά) σε όρους εργασιακών ορών που απαιτούνται για να αγοραστούν, αποκλείεται να μην εκπλαγούμε από την πρόοδο που συντελέστηκε και με δεδομένη την εντυπωσιακή βελτίωση της ποιότητας φαίνεται τελικά πως δεν έχει προηγούμενο.

Αν οι οικονομολόγοι ήμασταν λιγότερο επιρρεπείς στα ευχολόγια και προσέχαμε περισσότερο τα δεδομένα, θα αμφιβάλλαμε αμέσως για το ρεαλισμό της εν λόγω θεωρίας. Αν μπούμε σε λεπτομέρειες και εξετάσουμε τα μεμονωμένα αντικείμενα στα οποία η πρόοδος ήταν ιδιαιτέρως εμφανής, η έρευνα δεν μας οδηγεί στις όχθες των εταιρειών που εργάζονται υπό τις συνθήκες ενός συγκριτικά ελεύθερου ανταγωνισμού αλλά στις όχθες των μεγάλων ομίλων. Οπότε μας καταλαμβάνει η ανατριχιαστική υποψία ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις συνέβαλαν περισσότερο στη δημιουργία του σύγχρονου βιοτικού επιπέδου και λιγότερο στην αναχαίτιση του.

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ: ΜΙΑ ΕΞΕΛΙΚΤΙΚΗ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ

Ο Καρλ Μαρξ είχε τονίσει εδώ και καιρό ότι ο καπιταλισμός αφορά μια εξελικτική διαδικασία, γεγονός προφανές που αποτυγχάνουν ορισμένοι να δουν. Ο καπιταλισμός είναι από τη φύση του μια μορφή ή μέθοδος οικονομικής αλλαγής και δεν θα μπορούσε ποτέ ούτε να είναι ούτε να γίνει στατικός. Ο εξελικτικός χαρακτήρας της καπιταλιστικής διαδικασίας δεν οφείλεται μόνο στο ότι ο οικονομικός βίος διεξάγεται στο πλαίσιο ενός κοινωνικού και φυσικού περιβάλλοντος, το οποίο αλλάζει και το οποίο λόγω της μεταβολής του μεταλλάσσει τα δεδομένα της οικονομικής δράσης. Οι αλλαγές του περιβάλλοντος (π.χ πόλεμοι, επαναστάσεις) συμμετέχουν στην βιομηχανική αλλαγή, χωρίς όμως να αποτελούν πρωταρχικό της αίτιο. Επίσης δεν θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο εξελικτικός αυτός χαρακτήρας οφείλεται σε μια ημιαυτόνομη αύξηση του πληθυσμού και του κεφαλαίου ή στις ιδιοτροπίες των νομισματικών συστημάτων (για τα οποία ισχύει ακριβώς το ίδιο πράγμα) (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Τα νέα καταναλωτικά προϊόντα, οι νέες μέθοδοι παραγωγής ή μεταφοράς, οι νέες αγορές, οι νέες μορφές οργάνωσης της βιομηχανίας που γεννά η καπιταλιστική επιχείρηση είναι η πρωταρχική ώθηση που θέτει και διατηρεί σε κίνηση τον καπιταλισμό.

ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ

Γράφοντας το 1930 και αρχές του 1940, ο Schumpeter, τόνισε ότι μεγάλες βελτιώσεις στη ζωή των κοινών ανθρώπων είχαν αναπτυχθεί την περίοδο σχετικά με τις απελευθερωμένες «μεγάλες επιχειρήσεις». Τα οφέλη που αποκομίζουν οι καταναλωτές από τη λειτουργία της καπιταλιστικής μηχανής έχουν αυξηθεί λόγω της ύπαρξης επιχειρήσεων σπουδαίου μεγέθους.

Για να εξηγήσει πως συμβαίνει κάτι τέτοιο, ο Schumpeter εισάγει τον διάσημο όρο του που δεν είναι άλλος από την «δημιουργική καταστροφή».

Το άνοιγμα νέων αγορών, ξένων ή εγχώριων και η οργανωτική ανάπτυξη σε μαγαζιά και εργοστάσια, δείχνει την ίδια διαδικασία βιομηχανικής μετάλλαξης που αδιάκοπα ανατρέπει την οικονομική δομή εκ των έσω, καταστρέφοντας αδιάκοπα την παλιά και δημιουργώντας αδιάκοπα μια καινούργια. Αυτή η διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής είναι το θεμελιώδες γεγονός του καπιταλισμού. Είναι ότι ακριβώς συνίσταται ο καπιταλισμός και ότι υπάρχει μέσα στα ενδιαφέροντα ενός καπιταλιστή(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Θέλοντας να αναλύσουμε και να εξηγήσουμε τα παραπάνω θέματα κάνουμε τις εξής επεξηγηματικές ερμηνείες:

- Τα στοιχεία του προϋπολογισμού του εργάτη δεν αυξήθηκαν απλά με σταθερό ρυθμό, αλλά υπέστησαν και μια διαδικασία ποιοτικής αλλαγής.
- Η ιστορία των γεωργικών εργαλείων ενός συνηθισμένου αγροκτήματος, από τις αρχές της ορθολογικής εναλλαγής των καλλιεργειών, του οργώματος και της λίπανσης μέχρι τις σημερινές μηχανικές καλλιεργείες είναι μια ιστορία επαναστάσεων.
- Η ιστορία της βιομηχανίας σιδήρου και χάλυβα, από την εποχή του ξυλάνθρακα στην εποχή του της υψικαμίνου.
- Η ιστορία των μηχανών παραγωγής ενέργειας από την εποχή του νερόμυλου στην εποχή των σύγχρονων εργοστασίων παραγωγής ηλεκτρισμού.
- Η ιστορία των μεταφορών από την ταχυδρομική άμαξα μέχρι το αεροπλάνο.
- Το άνοιγμα καινούργιων αγορών, εγχώριων ή ξένων.
- Η οργανωσιακή ανάπτυξη από το εργαστήριο και το εργοστάσιο στο σχηματισμό συγκροτημάτων όπως η U.S.Steel.

Όλα αυτά αναπαριστούν την ίδια διαδικασία βιομηχανικής μετάλλαξης η οποία επαναστατικοποιεί διαρκώς τη δομή της οικονομίας εκ των έσω, καταστρέφει αδιάκοπα την παλιά και δημιουργεί συνεχώς τη νέα. Η διαδικασία αυτή της δημιουργικής καταστροφής είναι το θεμελιώδες γεγονός του καπιταλισμού. Σε αυτό συνίσταται ο καπιταλισμός και εντός του πρέπει να ζήσει κάθε καπιταλιστικός σχηματισμός (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Δύο σημαντικά σημεία τα οποία πρέπει να λάβουμε υπόψιν μας στην ανάλυσή μας είναι: πρώτον, εφόσον έχουμε να κάνουμε με μια διαδικασία της οποίας κάθε στοιχείο απαιτεί σημαντικό χρόνο για να μας αποκαλύψει τα πραγματικά του χαρακτηριστικά και τα οριστικά του αποτελέσματα, είναι άσκοπη η εκτίμηση των επιδόσεων της εν λόγω διαδικασίας σε δεδομένο χρονικό σημείο. Πρέπει να κρίνουμε την επίδοσή της διαχρονικά, καθώς ξετυλίγεται μέσα από τις δεκαετίες ή τους αιώνες.

Δεύτερον, εφόσον η διαδικασία με την οποία ασχολούμαστε είναι οργανική, η ανάλυση του τι συμβαίνει σε ένα ιδιαίτερο τμήμα της, ας πούμε σε έναν μεμονωμένο κλάδο, μπορεί να διευκρινίζει πράγματι κάποιες λεπτομέρειες του μηχανισμού της, αλλά πέραν αυτού δεν είναι σε θέση να οδηγήσει σε γενικότερα συμπεράσματα.

Οι οικονομολόγοι όμως που παρακολουθούν από δεδομένο χρονικό σημείο το παράδειγμα της συμπεριφοράς ενός ολιγοπωλίου (ενός κλάδου δηλαδή ο οποίος αποτελείται από λίγες αλλά μεγάλες επιχειρήσεις) στο πλαίσιο του οποίου παρατηρούνται οι γνωστές δράσεις και αντιδράσεις που αποσκοπούν στην αύξηση των τιμών και στον περιορισμό της παραγωγής, υποθέτουν ακριβώς αυτό. Δέχονται τα δεδομένα της παρούσας στιγμής σαν να μην υπήρχε παρελθόν ή μέλλον και πιστεύουν ότι κατανόησαν ότι υπήρχε να κατανοήσουν ερμηνεύοντας τη συμπεριφορά των εν λόγω επιχειρήσεων βάσει της αρχής της μεγιστοποίησης των κερδών και αναφορικά με τα παραπάνω δεδομένα. Οι συνήθεις θεωρητικές εργασίες και οι σχετικές εκθέσεις των κυβερνητικών επιτροπών δεν επιχειρούν ποτέ να δουν τη συμπεριφορά αυτή, αφενός, ως αποτέλεσμα ενός ιστορικού κομματιού του παρελθόντος και αφετέρου, ως προσπάθεια ενασχόλησης με μια κατάσταση η οποία πρόκειται σίγουρα να αλλάξει συντόμως-ως μια προσπάθεια αυτών των εταιρειών να σταθούν στα πόδια τους, σε ένα έδαφος που διαρκώς μετακινείται. Με άλλα λόγια, προβληματιζόμαστε για τον τρόπο με τον οποίο ο καπιταλισμός διαχειρίζεται τις υπάρχουσες δομές, ενώ στην ουσία το ζήτημα είναι η αδιάκοπη δημιουργία και

καταστροφή τους(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Οι οικονομολόγοι ξεπερνούν επιτέλους τη φάση στην οποία το μόνο που έβλεπαν είναι ο ανταγωνισμός στις τιμές. Ο ανταγωνισμός στην ποιότητα και η εξυπηρέτηση του πελάτη, η μεταβλητότητα των τιμών χάνει αμέσως την πρωτοκαθεδρία της. Ωστόσο, το ενδιαφέρον των οικονομολόγων συγκεντρώνεται στο άκαμπτο εκείνο είδος ανταγωνισμού που αναφέρεται σε αμετάβλητες συνθήκες, μεθόδους παραγωγής και μορφές βιομηχανικής οργάνωσης. Όμως, στην πράξη μετρά εκείνος που προέρχεται από τα νέα εμπορεύματα, την καινούργια τεχνολογία, τις νέες πηγές προσφοράς, το νέο τύπο οργάνωσης. Μετρά ο ανταγωνισμός που επιβάλλει ένα κρίσιμο κόστος ή μια ποιοτική αναβάθμιση και ο οποίος δεν επιτίθεται στα οριακά κέρδη και προϊόντα μιας δεδομένης επιχείρησης αλλά στα θεμέλια και την επιβίωσή τους(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Αυτό το είδος του ανταγωνισμού είναι πολύ πιο αποτελεσματικό από το προηγούμενο.

Το είδος του ανταγωνισμού που έχουμε πλέον κατά νου είναι το ίδιο απειλητικό και στις περιπτώσεις που δεν έχει εκδηλωθεί, αλλά αναμένεται. Συμμορφώνει πριν ακόμα επιτεθεί(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Ο επιχειρηματίας νιώθει ότι πιέζεται από τον ανταγωνισμό ακόμη και στην περίπτωση που είναι ο μοναδικός πωλητής στην αγορά. Από αυτό καταλαβαίνει κανείς ότι οι διαμαρτυρίες των επιχειρηματιών για τα δεινά του ανταγωνισμού αποτελούν απλή φαντασιοπληξία. Σε πολλές περιπτώσεις, ωστόσο, αν και όχι σε όλες, το εν λόγω στοιχείο επιβάλλει μακροπρόθεσμα συμπεριφορές που ταιριάζουν με το μοντέλο του τέλει ανταγωνισμού.

Η δημιουργική καταστροφή συνεχώς εξαλείφει παλιά προϊόντα, επιχειρήσεις και οργανωτικές δομές αντικαθιστώντας τα με καινούργια. Ο Schumpeter υποστηρίζει ότι κάθε κομμάτι της επιχειρησιακής στρατηγικής αποκτά την πραγματική του σημασία μόνο όταν είναι ενάντια στο υπόβαθρο αυτής της διαδικασίας και εντός της προκαλούμενης από αυτό κατάστασης. Η στρατηγική, συνεχίζει να λέει, θα πρέπει να παρατηρείται στον ρόλο της στην διαρκή θύελλα της δημιουργικής καταστροφής. Δεν μπορεί να γίνει κατανοητή όταν εξετάζεται άσχετα από αυτό ή ακόμα και αν υπάρχει η υπόθεση μιας διαρκούς γαλήνης. Όποιος ερευνών δεν αναγνωρίζει τα τρία αυτά βασικά χαρακτηριστικά κάνει, σύμφωνα με τον Schumpeter, μια δουλειά χωρίς σημασία.

- *ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ*

Χρησιμοποιώντας τον όρο «στρατηγική επιχειρήσεων» και παρομοιάζοντας την εταιρική πρωτοβουλία με την πολεμική συμπεριφορά, ο Schumpeter βοήθησε στο να προκληθεί μια επανάσταση όσο αναφορά την ανάλυση των επιχειρήσεων, η οποία είναι ακόμα και σήμερα πετυχημένη. Η «στρατηγική επιχειρήσεων» και η «εταιρική στρατηγική» έχουν μεγάλη πέραση όχι μόνο στην δημοσιογραφία όσο αναφορά τις επιχειρήσεις αλλά και στα δημοφιλή μέσα επίσης. Πολλές συμβουλευτικές επιχειρήσεις εξειδικεύονται στην στρατηγική και όλα τα επαγγελματικά σχολεία διδάσκουν σχετικά μαθήματα. Τα περισσότερα από αυτά τα σχολεία έχουν ένα ολόκληρο τμήμα με τη λέξη «στρατηγική» ή «στρατηγικός» στο όνομά τους. Η «στρατηγική» είναι μια από τις πιο σπουδαίες καινούργιες ιδέες στο επιχειρησιακό σκεπτικό από το 1940.

Ο καλύτερος τρόπος για να συλλάβει κανείς μια πιο ζωντανή και ρεαλιστική ιδέα της βιομηχανικής στρατηγικής θα ήταν να εστιάσει στη συμπεριφορά των νέων επιχειρηματικών ομίλων, είτε βιομηχανιών που εισάγουν νέα προϊόντα και διαδικασίες, είτε επιχειρήσεων που αναδιοργανώνουν μερικά ή συνολικά ένα κλάδο.

Οι εταιρείες αυτές είναι από τη φύση τους επιθετικές και χρησιμοποιούν το αποτελεσματικό εργαλείο του ανταγωνισμού. Η εισβολή τους στην αγορά σε ελάχιστες περιπτώσεις μόνο αποτυγχάνει να βελτιώσει το συνολικό προϊόν σε όρους ποσότητας ή ποιότητας, τόσο λόγω των νέων μεθόδων που εφαρμόζουν-ακόμη και αν η εκμετάλλευσή τους δεν είναι ποτέ πλήρης-όσο και λόγω της πίεσης που ασκούν στις παλαιότερες εταιρείες(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Εξαιτίας των συνθηκών οι εταιρείες αυτές χρειάζονται, στην επίθεση και στην άμυνα, εργαλεία που διαφέρουν από τις τιμές και την ποιότητα των προϊόντων και τα οποία χειρίζονται συνεχώς βάσει μιας στρατηγικής που δίνει την εντύπωση ότι μοναδική τους μέριμνα αποτελεί ο ανά πάσα στιγμή περιορισμός της παραγωγής και η διατήρηση υψηλών τιμών στα προϊόντα τους.

Μια επιχειρηματική πράξη θα ήταν στις περισσότερες περιπτώσεις αδύνατη, εάν δεν ήταν εξ αρχής γνωστό ότι θα εμφανιστούν πιθανότατα εξαιρετικά ευνοϊκές ευκαιρίες, των οποίων η σωστή εκμετάλλευση μέσω χειρισμών στις τιμές, την ποιότητα και την ποσότητα θα μπορούσε να παραγάγει αρκετά κέρδη που θα αντιστάθμιζαν τις ζημιές που προκλήθηκαν σε δυσμενείς συνθήκες, με την προϋπόθεση ότι και αυτές θα τις διαχειριστούν με τον ίδιο τρόπο. Και αυτό όμως

απαιτεί στρατηγική η οποία είναι βραχυπρόθεσμα συνήθως περιοριστική. Στις περισσότερες επιτυχημένες περιπτώσεις η εν λόγω στρατηγική καταφέρνει απλώς να εκπληρώσει το σκοπό της. Σε κάποιες άλλες, όμως, η στρατηγική αυτή είναι τόσο πετυχημένη, ώστε αποφέρει κέρδη πολύ περισσότερα από εκείνα που απαιτούνται ως κίνητρο για τη συγκεκριμένη επένδυση. Στη συνέχεια αυτές οι περιπτώσεις γίνονται το δόλωμα που θα φέρει νέα κεφάλαια στην ανεξερεύνητη περιοχή(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

- *ΤΕΛΕΙΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ*

Αναφερόμενος στον «τέλειο ανταγωνισμό», ο Schumpeter υποστηρίζει ότι τα μοντέλα του τέλειου ανταγωνισμού δεν μελετούν την στρατηγική επιχειρήσεων λόγω του ότι υποθέτουν πως κάθε βιομηχανία περικλείει αναρίθμητες επιχειρήσεις, καθεμιά από τις οποίες είναι πολύ αδύναμη να επηρεάσει το οικονομικό τοπίο μέσω της στρατηγικής της συμπεριφοράς. Ο τέλειος ανταγωνισμός υποθέτει ακόμη έναν ακαθόριστο αριθμό αγοραστών και πωλητών, οι οποίοι έχουν τέλεια πληροφόρηση για όλα τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που πωλούνται και αγοράζονται. Τέτοια μοντέλα μελετούν τις συναλλαγές ως λείες, με αγχρείαστους τους δικηγόρους, τους λογιστές, τους μεσίτες, τους συνεταιρισμούς, τις εταιρείες, τα συμβόλαια ή άλλα βασικά εφόδια που διέπουν την επιχειρηματική δραστηριότητα (Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Ο τέλειος ανταγωνισμός ωστόσο υποστηρίζει πολύ καλά τα μαθηματικά μοντέλα και αυτό του το πλεονέκτημα έχει γίνει σχεδόν ακαταμάχητο για τους οικονομολόγους. Λόγω όμως του ότι αμελεί τη δύναμη της δημιουργικής καταστροφής, ο Schumpeter θεωρεί τον τέλειο ανταγωνισμό εντελώς ακατάλληλο για την κατανόηση της σύγχρονης καπιταλιστικής οικονομίας.

Παρ όλες τις ενστάσεις του για τον τέλειο ανταγωνισμό, ο Schumpeter υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός των μεγάλων επιχειρήσεων έχει αποδείξει την ανωτερότητά του μακροπρόθεσμα, διαστέλλοντας την συνολική παραγωγή και ανεβάζοντας το βιοτικό επίπεδο. Λέει χαρακτηριστικά ότι η πραγματική αποδοτικότητα της καπιταλιστικής παραγωγικής μηχανής σε περίοδο μονάδων μεγάλης κλίμακας, είναι πολύ υψηλότερη σε σχέση με αυτή που είχε σε προηγούμενη περίοδο μονάδων μικρής ή μεσαίας κλίμακας. Οι τεχνολογικές και οργανωτικές δυνατότητες των επιχειρήσεων σε μοντέλο τέλειου ανταγωνισμού, δεν θα μπορούσαν να παράγουν όμοια αποτελέσματα. Θα πρέπει να αναφέρουμε σε αυτό το σημείο ότι στην πραγματική ζωή, οτιδήποτε προσεγγίζει τον τέλειο ανταγωνισμό είναι εξαιρετικά σπάνιο.

Αν προσπαθήσουμε να δούμε πόσο τέλεια λειτουργεί ή θα μπορούσε να λειτουργήσει ο τέλειος ανταγωνισμός κατά τη διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής, καταλήγουμε σε ακόμη πιο αποθαρρυντικά αποτελέσματα. Αυτό δεν μας εκπλήσσει, δεδομένου ότι όλα τα ουσιώδη γεγονότα της εν λόγω διαδικασίας απουσιάζουν από το γενικό σχήμα της οικονομικής ζωής, από το οποίο προκύπτουν

οι παραδοσιακές υποθέσεις περί τέλειου ανταγωνισμού. Θα προσπαθήσουμε να παρουσιάσουμε για άλλη μια φορά το συγκεκριμένο σημείο.

Τέλειος ανταγωνισμός σημαίνει ελεύθερη είσοδος σε οποιονδήποτε κλάδο. Είναι γεγονός, στο πλαίσιο της γενικής αυτής θεωρίας, ότι η ελεύθερη πρόσβαση σε όλους τους τομείς αποτελεί προϋπόθεση της άριστης κατανομής των πόρων και συνακόλουθα της μεγιστοποίησης της παραγωγής. Αν ο κόσμος της οικονομίας μας αποτελούνταν από συγκεκριμένο αριθμό εδραιωμένων επιχειρήσεων που παράγουν παρεμφερή προϊόντα με παρόμοιες και ουσιαστικά απαράλλακτες μεθόδους και αν δεν συνέβαινε τίποτε άλλο εκτός από το να εμφανίζονται επιπλέον άνθρωποι και επιπρόσθετες αποταμιεύσεις, που με τη σειρά τους συνδυάζονται και δημιουργούν νέες επιχειρήσεις του ίδιου τύπου, τότε η παρεμπόδιση της εισόδου αυτών των επιχειρήσεων στον επιχειρηματικό κλάδο της αρεσκείας τους θα σήμαινε ζημιές για όλους. Η απόλυτη ελευθερία, όμως, στην είσοδο ενός νέου κλάδου μπορεί να συνεπάγεται πλήρη αποκλεισμό. Η είσοδος νέων μεθόδων παραγωγής και νέων εμπορευμάτων είναι σχεδόν αδύνατη με τέλειο και απολύτως ακριβή ανταγωνισμό από την αρχή. Πράγμα που σημαίνει πως ανταγωνισμός και οικονομική πρόοδος δεν συμβιβάζονται. Πράγματι, ο τέλειος ανταγωνισμός διακόπτεται προσωρινά, όπως συνέβαινε και στο παρελθόν, κάθε φορά που εισάγεται μια καινούρια καινοτομία, είτε αυτομάτως είτε με την βοήθεια μέτρων που έχουν παρθεί για το συγκεκριμένο σκοπό, ακόμη και σε συνθήκες κατά τα λοιπά πλήρως ανταγωνιστικές (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Μια πλήρως ανταγωνιστική οικονομία είναι σχετικά απαλλαγμένη από σπατάλες και ειδικότερα εκείνου του είδους τις σπατάλες τις όποιες συνήθως συγχέουμε με το αντίθετο τους. Αυτό όμως δεν μας λέει τίποτα όσον αφορά τις επιδόσεις της στα πλαίσια που θέτει η διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής.

Αφενός, πολλά από τα φαινόμενα που θα αποκαλούσαμε άχρηστες σπατάλες αποκτούν διαφορετικό νόημα όταν συνδεθούν με τις συνθήκες της δημιουργικής καταστροφής. Παραδείγματος χάριν, ο τύπος της πλεονάζουσας δυναμικότητας, ο οποίος οφείλει την ύπαρξη του στην τακτική της προληπτικής συγκέντρωσης παραγωγικών μέσων εν όψει μελλοντικής ζήτησης ή στην τακτική εξασφάλισης δυναμικότητας για τις κυκλικές αιχμές της ζήτησης, θα περιοριζόταν στο καθεστώς του τέλειου ανταγωνισμού σημαντικά. (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Αν όμως ληφθούν υπόψη όλες οι παράμετροι αυτής της περίπτωσης, τότε θα ήταν λάθος να πούμε ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός

δικαιώνεται. Διότι η επιχείρηση που αναγκάζεται να δεχθεί και που δεν μπορεί να θέσει δικές της τιμές, θα έτεινε να εξαντλήσει όλη της τη δυναμικότητα για να παράγει στο οριακό κόστος που της επιτρέπουν οι τρέχουσες τιμές. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι η επιχείρηση θα αποκτήσει ποτέ ποσοτικά και ποιοτικά τη δυναμικότητα την οποία, ακριβώς επειδή ήταν σε θέση να εκμεταλλευτεί <<στρατηγικά>>, δημιούργησε η μεγάλη επιχείρηση. Υπό αυτήν την έννοια η πλεονάζουσα δυναμικότητα θα αποτελούσε σημείο, σε ορισμένες περιπτώσεις, υπεροχής της σοσιαλιστικής οικονομίας. Δεν μπορεί όμως να δικαιολογήσει την υπεροχή της καπιταλιστικής οικονομίας του τέλειου ανταγωνισμού έναντι του μονοπωλιακού.

Αφετέρου, ο τέλειος ανταγωνισμός εμφανίζει ιδιαίζουσες σπατάλες όταν λειτουργεί υπό τις συνθήκες της καπιταλιστικής εξέλιξης. Οι επιχειρήσεις που είναι συμβατές με το μοντέλο του τέλειου ανταγωνισμού είναι σε πολλές περιπτώσεις κατώτερες από την άποψη της εσωτερικής, ιδίως της τεχνολογικής, αποτελεσματικότητας. Αν αυτό πράγματι συμβαίνει, τότε χάνονται ευκαιρίες. Είναι επίσης πιθανό στην απόπειρά τους να βελτιώσουν τις μεθόδους τους να σπαταλήσουν κεφάλαιο, αφού βρίσκονται σε λιγότερο ευνοϊκή θέση για να μπορούν να εξελίξουν και να κρίνουν τις νέες δυνατότητες. Όπως είδαμε προηγουμένως, μια πλήρως ανταγωνιστική επιχείρηση είναι περισσότερο πιθανό να καταστραφεί και να διαδώσει το βάκιλο της ύφεσης κάτω από την επίδραση της προόδου ή λόγω των εξωτερικών αναταραχών, από ό,τι είναι μια μεγάλη επιχείρηση (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter) .

Κατά συνέπεια είναι λάθος να ισχυριζόμαστε ότι, επειδή ο τέλειος ανταγωνισμός είναι αδύνατος στις σύγχρονες επιχειρηματικές συνθήκες-ή διότι ήταν πάντοτε αδύνατος-πρέπει να δεχθούμε τη μεγάλη επιχείρηση ή τη μεγάλη μονάδα ελέγχου ως αναγκαίο κακό, αδιαχώριστο από την οικονομική πρόοδο, η οποία παρεμποδίζεται από τις εγγενείς δυνάμεις του μηχανισμού παραγωγής αυτών των επιχειρήσεων. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι ο μηχανισμός αυτών των επιχειρήσεων αποτελεί τη σημαντικότερη δύναμη της οικονομικής προόδου και ειδικότερα της μακρόχρονης μεγέθυνσης του συνολικού προϊόντος, η οποία όχι μόνο δεν εμποδίζεται αλλά επιτείνεται μέσω μιας στρατηγικής που φαίνεται περιοριστική όταν την εξετάζουμε από τη σκοπιά μιας μεμονωμένης περίπτωσης και μιας συγκεκριμένης τιμής. Από αυτή την άποψη ο τέλειος ανταγωνισμός δεν είναι μονάχα αδύνατος αλλά και υποδεέστερος και δεν δικαιούται να θεωρείται ως το ιδανικότερο υπόδειγμα παραγωγικότητας. Είναι, συνεπώς, λάθος να στηρίζουμε τη θεωρία για την

κυβερνητική παρέμβαση στη βιομηχανία στην αρχή που λέει ότι οι μεγάλες επιχειρήσεις οφείλουν να λειτουργούν όπως θα λειτουργούσε ο αντίστοιχος κλάδος σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού. Οι σοσιαλιστές, επίσης, θα έπρεπε να στηρίζουν την κριτική τους περισσότερο στις αρετές της σοσιαλιστικής οικονομίας και λιγότερο στις αρετές του ανταγωνιστικού μοντέλου(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter) .

- *ΟΛΙΓΟΠΩΛΙΟ*

Πολλές από τις σύγχρονες επιχειρήσεις στις προοδευμένες βιομηχανικά χώρες, έχουν αναπτυχθεί σε μια μορφή οργάνωσης γνωστή ως «ολιγοπώλιο». Αφορά βιομηχανίες μέσα στις οποίες ένας μικρός αριθμός μεγάλων και ισχυρών επιχειρήσεων αλληλοσυμπληρώνονται στην ίδια γραμμή παραγωγής: πετρέλαιο, ατσάλι, αυτοκίνητα, χημικά και μερικά άλλα. Οι περισσότερες από αυτές τις εταιρείες απασχολούνται με τη μαζική παραγωγή, τη μαζική διανομή ή και τα δύο και συχνά απαιτούν πολύ μεγάλες κεφαλαιακές επενδύσεις (Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw). Για τα ολιγοπώλια, ο Schumpeter υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει καθορισμένη ισορροπία αλλά μια ατέλειωτη ακολουθία κινήσεων και αναχαιτίσεων, μια ακαθόριστη διαμάχη μεταξύ των επιχειρήσεων. Αλλά αυτή η κατάσταση δεν υπόκειται εύκολα σε ανάλυση της ισορροπίας της ή σε μαθηματική μοντελοποίηση.

- *ΜΟΝΟΠΩΛΙΟ*

Όσο αναφορά το μονοπώλιο, ο Schumpeter υποστηρίζει ότι η λέξη «μονοπώλιο» είναι μια ταμπέλα ικανή να εξάψει την εχθρικότητα μέσα σε μια κοινωνία. Κάτω από τον σύγχρονο καπιταλισμό, οι μακροπρόθεσμες περιπτώσεις μονοπωλίου είναι σχεδόν ανύπαρκτες, είναι ακόμη σπανιότερες και από τις περιπτώσεις τέλει ανταγωνισμού. Για αυτό το λόγο, τα μεγάλα επιχειρηματικά κέρδη είναι πάντα προσωρινά. Και σε ισορροπία, οι μεγάλες επιχειρήσεις έχουν αναντίρρητα θετική ισχύ στην καινοτομία και την ανάπτυξη (Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Προφανές για τον Schumpeter είναι το γεγονός ότι η συνεχής τεχνολογική καινοτομία και η οργανωτική ανακατασκευή, και όχι τα μονοπωλιακά κέρδη, ευθύνονται για την ευημερία των περισσότερων μεγάλων επιχειρήσεων. Οι επιχειρηματικές αυτές μονάδες όχι μόνο ανέρχονται στη διαδικασία της δημιουργικής καταστροφής και λειτουργούν με ένα τρόπο εντελώς διαφορετικό από το στατικό σχήμα αλλά συχνά πραγματικά φτιάχνουν τις δικές τους αγορές, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Schumpeter «Σε μεγάλο βαθμό δημιουργούν ότι εκμεταλλεύονται» (Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw). Ωθώντας την ανάλυσή του στα όρια, ο Schumpeter ταυτίζει την καπιταλιστική επιχειρηματικότητα με την τεχνολογική πρόοδο. Σαν προϊόν ιστορικής καταγραφής, αυτά τα δύο ήταν ουσιαστικά το ίδιο και το αυτό, το πρώτο να είναι η κινητήρια δύναμη του δεύτερου.

Η ΕΥΘΡΑΣΤΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Αποδίδοντας τα θεμέλια του ισχυρισμού του, ο Schumpeter υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός έχει αναπτύξει ο ίδιος τους δικούς του σπόρους για τη δική του καταστροφή-για κοινωνικούς και όχι για οικονομικούς λόγους(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Σε προ-καπιταλιστικές εποχές, κανένα οικονομικό επίτευγμα δεν μπορούσε να ωφελήσει από μόνο του το βιοτικό επίπεδο της άρχουσας τάξης. Όταν όμως ο καπιταλισμός άρχισε να εξαπλώνεται, άτομα με «υπερφυσικές» ικανότητες και φιλοδοξίες, μπορούσαν πλέον να επιτύχουν ένα πολύ υψηλότερο βιοτικό επίπεδο υπό τον όρο ότι θα ακολουθούσαν επιχειρηματική καριέρα(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Ωστόσο, οι ικανότητες που ήταν απαραίτητες για μια επιχειρηματική επιτυχία δεν ερμηνεύονταν το ίδιο καλά και στους άλλους τομείς της ζωής. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Schumpeter: ``Μια ιδιοφυΐα σε ένα γραφείο μιας επιχείρησης μπορεί να είναι , και συχνά είναι, εντελώς ανίκανος έξω από αυτό να πει 'μπού' σε μια χήνα`` (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter, Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw). Έτσι χωρίς προστασία από κάποια άλλη αρχή, ο καπιταλιστής είναι πολιτικά αβοήθητος και ανίκανος όχι μόνο να διευθύνει το έθνος του αλλά ακόμη και για να φροντίσει για το συμφέρον της δικής του τάξης. Ενώ από την άλλη μεριά, οι ομάδες που κυριαρχούσαν στην προ-καπιταλιστική κοινωνία «ζούσαν» όλο και περισσότερο μέσα στο επενδυμένο τους κεφάλαιο, το οποίο είχε εξαπλωθεί με τις καινούργιες επιχειρηματικές τάξεις και σε ανταπόδοση, διαδραμάτιζαν τους παραδοσιακούς τους κυβερνητικούς ρόλους προς όφελος της επιχείρησης(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν απαιτούν τον ίδιο βαθμό πίστης από τους εργαζομένους τους. Οι εργαζόμενοι λαμβάνουν ως δεδομένη την οικονομική πρόοδο, αλλά είναι μικρή η συναισθηματική προσήλωση που έχουν για την επιτυχία των επιχειρήσεών τους ή για το καπιταλιστικό σύστημα σαν σύνολο.

Ακόμη και άλλες κοινωνικές και ψυχολογικές επιρροές μπορούν να πλήξουν την επιτυχία του καπιταλισμού όπως υποστηρίζει ο Schumpeter. Η καινοτομία δεν

σταματάει όμως η ατομική επιχειρηματικότητα γίνεται όλο και λιγότερο αξιοπρόσεκτη. Ακόμη, ο καπιταλισμός επιτυγχάνει βαθμιαία αλλαγή στο πνεύμα των ατόμων. Μετατρέποντας τα πάντα σε μια ανάλυση κόστους και οφέλους ορθολογικοποιεί τη σκέψη των ανθρώπων. Δημιουργεί ένα επικριτικό μηχανισμό σκέψης, οποίος έχοντας καταστρέψει την ηθική κυριαρχία τόσων θεσμών, στο τέλος στρέφεται ενάντια στον εαυτό του(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Η περίπτωση του καπιταλισμού θα πρέπει να μελετηθεί σε μακροχρόνια βάση όπως λέει ο Schumpeter. Βραχυχρόνια είναι απίθανο για τους ανθρώπους και ειδικά για τους διανοούμενους να αδιαφορήσουν για τον παράλογο συνδυασμό ``κέρδη και ανεπάρκειες``. Πάραυτα όμως, έχουν δυσκολία στο να αντιληφθούν μακροπρόθεσμες τάσεις με τις οποίες ο καπιταλισμός ωφελεί την κοινωνία σαν σύνολο. Μεταξύ των οικονομικών συστημάτων, ο καπιταλισμός δημιουργεί, εκπαιδεύει και επιδοτεί ένα κεκτημένο δικαίωμα στην κοινωνική αναταραχή. Λόγω της άφθονης παραγωγής του, διασφαλίζει την ``εκπαίδευση`` μιας εχθρικής τάξης διανοούμενων που δεν έχουν άμεση ευθύνη για πρακτικές υποθέσεις και καθόλου εμπειρία για να διαχειριστούν το οτιδήποτε(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw).

Τα συναισθήματα των ανθρώπων είναι τόσο περίπλοκα που δεν μπορεί κανείς να πει με σιγουριά αν οι άνθρωποι γενικά είναι πιο χαρούμενοι ή είναι σε καλύτερη οικονομική κατάσταση κάτω από τον βιομηχανικό καπιταλισμό από ότι ήταν στα μεσαιωνικά χωριά(Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw). Η οικονομική αποδοτικότητα είναι ένα μόνο από τα ανθρώπινα επιτεύγματα και όχι απαραίτητα και το πιο σημαντικό για κάθε άνθρωπο. Γι'αυτό το λόγο το μέλλον του καπιταλισμού δεν μπορεί να βασιστεί και να συσχετιστεί μόνο με τις ανώτερες οικονομικές του επιδόσεις.

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Εγκαταλείποντας την καθαρή οικονομική σκέψη, στρεφόμαστε τώρα στην κουλτούρα που συμπληρώνει την καπιταλιστική οικονομία και στη νοοτροπία που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική κοινωνία και ειδικότερα την αστική τάξη.

Η ορθολογική στάση επικράτησε στο μυαλό των ανθρώπων κατά κύριο λόγο εξαιτίας της οικονομικής ανάγκης. Η καθημερινή εργασία μας ως οικονομικά όντα είναι το στοιχείο στο οποίο οφείλουμε, ως είδος, τη στοιχειώδη μας μόρφωση στον ορθό λόγο και στην ορθολογική συμπεριφορά. Αυτό οφείλεται στον ξεκάθαρο προσδιορισμό και στις περισσότερες περιπτώσεις, στον ποσοτικό χαρακτήρα που διακρίνει την οικονομική σφαίρα από τις άλλες σφαίρες του ανθρώπινου βίου, ίσως και στον δίχως πάθος, μονότονο και αέναο ρυθμό που δείχνουν να ακολουθούν οι οικονομικές ανάγκες και η ικανοποίησή τους. Από τη στιγμή που θα επικρατήσει, η συνήθεια του ορθολογισμού μεταδίδεται μέσα από την παιδαγωγική επίδραση ευχάριστων εμπειριών στις άλλες σφαίρες της ζωής και παράλληλα ετοιμάζει τον άνθρωπο να αναγνωρίσει ένα ακόμη εκπληκτικό πράγμα: το γεγονός (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Η διαδικασία αυτή είναι ανεξάρτητη από τη μορφή με την οποία εμφανίζεται η οικονομική, άρα και η καπιταλιστική, δραστηριότητα. Το ίδιο ισχύει με το κίνητρο του κέρδους και με το ατομικό συμφέρον. Ο άνθρωπος που προηγείται του καπιταλισμού δεν είναι λιγότερο «άπληστος» από τον άνθρωπο του καπιταλισμού. Ο καπιταλισμός όμως αναπτύσσει τον ορθολογισμό, προσδίδοντάς του ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα με δύο αλληλένδετους τρόπους.

Πρώτον, ανάγει το νόμισμα σε λογιστική μονάδα. Πράγμα που σημαίνει ότι η καπιταλιστική πρακτική μετατρέπει τη νομισματική μονάδα σε εργαλείο ορθολογικού υπολογισμού του κόστους και του κέρδους, ιστορικό μνημείο του οποίου αποτελεί η λογιστική της διπλής εγγραφής. Χωρίς να εμβαθύνουμε στο συγκεκριμένο θέμα, παρατηρούμε ότι η αριθμητική λογιστική του κόστους-κέρδους, αποτέλεσμα αρχικά της εξέλιξης του οικονομικού ορθολογισμού, επιδρά με τη σειρά της στον ίδιο τον ορθολογισμό. Μέσω της αριθμητικής αποκρυστάλλωσης και του αριθμητικού προσδιορισμού, η λογιστική μετατρέπεται σε ισχυρή κινητήρια δύναμη της επιχειρηματικής λογικής. Αυτού του είδους η λογική, ή στάση, ή μέθοδος, προσδιορισμένη και ποσοτικοποιημένη στο πεδίο της οικονομίας, αρχίζει να κατακτά,

να υποτάσσει, να εξορθολογίζει τα εργαλεία και τη φιλοσοφία του ανθρώπου, τις πρακτικές της ιατρικής, την εικόνα που έχει ο άνθρωπος για τον κόσμο, τη ματιά του πάνω στη ζωή, σχεδόν όλα όσα τον αφορούν, μεταξύ των άλλων τις ιδέες του για το ωραίο και το δίκαιο, αλλά και τις πνευματικές του φιλοδοξίες(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Δεύτερον, ο ανερχόμενος καπιταλισμός δεν γέννησε μονάχα την πνευματική στάση της σύγχρονης επιστήμης, μια στάση που συνίσταται στη διατύπωση συγκεκριμένων ερωτημάτων και στη μεθοδική τους απάντηση, αλλά επίσης τους ανθρώπους και τα μέσα της επιστήμης. Διαρρηγνύοντας το φεουδαρχικό πλαίσιο και διαταράσσοντας την πνευματική ειρήνη που επικρατούσε στο τιμάριο και το χωριό, ιδίως όμως με το να δημιουργήσει μια νέα τάξη, που βασιζόταν σε όσα κατόρθωναν τα άτομα στο πεδίο της οικονομίας, ο καπιταλισμός προσέλκυσε στο πεδίο της οικονομίας τα ισχυρότερα πνεύματα και τις μεγαλύτερες φιλοδοξίες. Η προ καπιταλιστική οικονομική ζωή δεν άφηνε περιθώρια για επιτεύγματα που θα ξεπερνούσαν τα ταξικά όρια, ή, για να το πούμε διαφορετικά, δεν έδινε τη δυνατότητα σχηματισμού κοινωνικών θέσεων συγκρίσιμων με εκείνες των κυρίαρχων τάξεων της εποχής. Όχι ότι απέκλειε την κοινωνική άνοδο εν γένει. Αλλά η επιχειρηματική δραστηριότητα ήταν, σε γενικές γραμμές, ουσιαστικά υποδεέστερη δραστηριότητα, ακόμη και στο ζενίθ της επιτυχίας της συντεχνίας των επαγγελματιών, σπανίως δεν έδινε τη δυνατότητα για κοινωνική κινητικότητα. Η κύρια οδός προς την πρόοδο και τα μεγάλα προνόμια ήταν η εκκλησία-σχεδόν το ίδιο προσιτή στην εποχή του Μεσαίωνα όπως και σήμερα-στην οποία μπορούμε να προσθέσουμε τις καγκελάρειες των μεγάλων μεγιστάνων της περιφέρειας και την ιεραρχία των ιπποτών-εύκολα προσιτή σε κάθε σωματικά και ψυχικά προικισμένο άνθρωπο, ως τα μέσα του δωδέκατου αιώνα, αλλά μέχρι κάποιο βαθμό και αργότερα. Μόνο όταν η καπιταλιστική επιχείρηση, πρώτα εμπορική και χρηματοδοτική, έπειτα μεταλλευτική και στο τέλος βιομηχανική, έδειξε τις δυνατότητές της, άρχισαν να βλέπουν, όσοι διακρίνονταν για τις υπερφυσικές τους ικανότητες και φιλοδοξίες, την επιχείρηση ως μια τρίτη οδό κοινωνικής ανάδειξης. Η επιτυχία ήταν γρήγορη και ορατή, έχει όμως υπερτιμηθεί αρκετά ως προς την κοινωνική της βαρύτητα στα πρώτα της βήματα. Παρόλα αυτά η επιχειρηματική επιτυχία γοήτευε τους πάντες, εκτός από τα ανώτατα στρώματα της φεουδαρχικής κοινωνίας, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα να προσελκύσει τα ισχυρότερα πνεύματα και έτσι να γίνει ακόμη εντονότερη, δίνοντας έτσι ακόμη μεγαλύτερη ώθηση στη μηχανή του

εξορθολογισμού. Συνεπώς, με αυτή την έννοια, ο καπιταλισμός-και όχι απλώς η οικονομική δραστηριότητα-αποτελέσσει την κινητήρια δύναμη για τον εξορθολογισμό της ανθρώπινης συμπεριφοράς(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Τώρα ερχόμαστε αντιμέτωποι με τον άμεσο στόχο στον οποίο εξαρχής ήθελε να καταλήξει το πολύπλοκο αλλά ατελές επιχείρημά μας. Προϊόν της καπιταλιστικής διαδικασίας δεν είναι μόνο το σύγχρονο εκμηχανισμένο εργοστάσιο και ο όγκος της παραγωγής που συνεπάγεται, αλλά και η σύγχρονη τεχνολογία, η οικονομική οργάνωση, καθώς και κάθε άμεσο ή έμμεσο γνώρισμα και επίτευγμα του σύγχρονου πολιτισμού. Όλα αυτά πρέπει να λαμβάνονται υπόψη σε οποιαδήποτε ετυμηγορία αναφέρεται στα έργα και στις ημέρες του καπιταλισμού.

Έχουμε την ανάπτυξη της επιστήμης του ορθού λόγου και έναν μακρύ κατάλογο με εφαρμογές της. Αεροπλάνα, ψυγεία, τηλεοράσεις και τα παρόμοια αναγνωρίζονται ως αποτέλεσμα της οικονομίας του κέρδους. Επίσης, το σύγχρονο νοσοκομείο, αν και δεν λειτουργεί κατά κανόνα βάσει του κέρδους, αποτελεί παρόλα αυτά παράγωγο του καπιταλισμού όχι μόνο γιατί η καπιταλιστική διαδικασία προσφέρει την απαραίτητα θέληση και τα μέσα, αλλά γιατί ευθύνεται ουσιαστικά και κατά κύριο λόγο για τις συνήθειες του νου που εξέλιξαν τις μεθόδους οι οποίες εφαρμόζονται στο σύγχρονο νοσοκομείο.

Πρέπει ακόμα να αναφέρουμε ότι υπάρχει η καπιταλιστική τέχνη και ο καπιταλιστικός τρόπος ζωής. Υπάρχουν τέλος, όλα εκείνα που θα μπορούσαν να συγκεντρωθούν γύρω από το συμβολικό άξονα του γλαδστρονικού φιλελευθερισμού. Ο όρος ατομικιστικός φιλελευθερισμός θα ήταν εξίσου καλός.

Πρέπει να αναφερθούμε ειδικότερα σε δύο σημεία. Όπως έχει παρατηρηθεί, η κοινωνική νομοθεσία, ή, γενικότερα, η θεσμική αλλαγή που ωφέλησε τις μάζες, δεν είναι απλώς κάτι που επιβλήθηκε στην καπιταλιστική κοινωνία από την αναπόδραστη ανάγκη να ανακουφιστεί η ολοένα επιδεινούμενη εξαθλίωση των φτωχών. Η καπιταλιστική διαδικασία παρείχε, επιπλέον τα μέσα «και τη θέληση» για την εν λόγω νομοθεσία, πέραν του ότι ανέβασε αυτόματα, μέσω των αποτελεσμάτων της το βιοτικό επίπεδο των μαζών. Η καπιταλιστική διαδικασία εξορθολογίζει τη συμπεριφορά και τις ιδέες μας, με την έννοια ότι διώχνει από τη σκέψη κάθε είδους μεταφυσική δοξασία, μυστικιστικές και ρομαντικές ιδέες. Δεν διαμορφώνει έτσι μονάχα τις μεθόδους αλλά και τους ίδιους τους τελικούς στόχους που επιδιώκουμε. Η «ελεύθερη σκέψη», με την έννοια του υλιστικού μονισμού, του λαϊκισμού και της

πραγματιστικής αποδοχής του περατού μας κόσμου, είναι το άμεσο αποτέλεσμα, με τρόπο ίσως όχι λογικά αναγκαίο αλλά φυσικό. Ο φεμινισμός, ένα ουσιωδώς καπιταλιστικό φαινόμενο, παρουσιάζει το συγκεκριμένο ζήτημα ακόμα καλύτερα.

Ο πολιτισμός του καπιταλισμού είναι, επίσης, ορθολογικός και «αντιηρωικός». Αυτά τα δύο βεβαίως συμβαδίζουν. Η επιτυχία στη βιομηχανία και το εμπόριο απαιτεί μεγάλες αντοχές, η βιομηχανική και εμπορική δραστηριότητα, όμως, είναι κατ'ουσίαν αντιηρωικές συγκριτικά με την κουλτούρα των ιπποτών-οι μονομαχίες δεν αποφέρουν κέρδος, η σωματική ρώμη είναι περιττή, οι ευκαιρίες να καλπάζει κανείς με την πανοπλία του ενάντια στα πλήθη των εχθρών, απουσιάζουν- και η ιδεολογία που δοξάζει την ιδέα της μάχης για τη μάχη και της νίκης για τη νίκη εξασθενεί στο περιβάλλον των γραφείων και μέσα στο πλήθος των αριθμητικών δεδομένων (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Στην πραγματικότητα, όσο περισσότερο καπιταλιστικές είναι οι δομές και οι νοοτροπίες ενός έθνους, τόσο πιο ειρηνικό είναι-και τόσο πιο πολύ υπολογίζει το πολεμικό κόστος. Επειδή κάθε περίπτωση είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη από μόνη της, αυτό θα μπορούσε να αναπτυχθεί καλύτερα μέσα από μια διεξοδική ιστορική ανάλυση.

Δεν θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει τα εντυπωσιακά οικονομικά και ακόμη εντυπωσιακότερα πολιτισμικά επιτεύγματα του καπιταλιστικού συστήματος. Παράλληλα δεν θα μπορούσε όμως και κανένας να ισχυριστεί ότι τα επιτεύγματα αυτά και οι υποσχέσεις που αφήνουν, είναι από μόνα τους ικανά να διαφυλάξουν την απρόσκοπτη λειτουργία της καπιταλιστικής διαδικασίας, ούτε, όπως εύκολα θα μπορούσε να εννοηθεί, ότι θα μπορέσουν να απαλλάξουν την ανθρωπότητα από το βάρος της φτώχειας.

Δεν θα είχε νόημα άλλωστε κάτι τέτοιο. Ακόμη και αν η ανθρωπότητα ήταν ελεύθερη να επιλέξει, όπως επιλέγει ελεύθερα ένας επιχειρηματίας μεταξύ διαφορετικών εξαρτημάτων, καμία αξιολογική κρίση δεν προκύπτει από τα γεγονότα και από τις σχέσεις μεταξύ των γεγονότων. Όσον αφορά την οικονομική επίδοση, από πούθενά δεν προκύπτει ότι οι άνθρωποι είναι «ευτυχέστεροι» ή «πλουσιότεροι» στη σημερινή βιομηχανική κοινωνία από ότι ήταν στην εποχή των φέουδων ή των χωριών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι υπάρχει μια κατηγορία ριζοσπαστών των οποίων οι καταδικαστικές κρίσεις για τον καπιταλιστικό πολιτισμό στηρίζονται αποκλειστικά στη βλακεία, την άγνοια ή την ανευθυνότητα και που είναι ανίκανοι ή απρόθυμοι να αντιληφθούν τα πλέον προφανή γεγονότα, δίχως να

υπολογίσουμε τις ευρύτερες συνέπειες(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Ευνοϊκές ή δυσμενείς, οι αξιολογικές κρίσεις που αναφέρονται στις επιδόσεις του καπιταλισμού έχουν ελάχιστο ενδιαφέρον. Αυτό δεν οφείλεται μονάχα στο γεγονός ότι οι άνθρωποι αδυνατούν να συγκρίνουν ορθολογικά τις διάφορες εναλλακτικές προτάσεις και να αποφασίσουν ανάλογα. Ο λόγος είναι πολύ βαθύτερος. Τα οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα έχουν τη δική τους δυναμική και οι καταστάσεις που προκύπτουν αναγκάζουν τα άτομα και τις ομάδες να συμπεριφερθούν με συγκεκριμένο τρόπο ανεξάρτητα από τις επιθυμίες του, όχι βέβαια καταλύοντας την ελευθερία της επιλογής τους, αλλά διαμορφώνοντας τις νοοτροπίες από τις οποίες θα επιλέξουν και στενεύοντας τα περιθώρια των δυνατών επιλογών. Άρα, οι επιδόσεις του καπιταλισμού δεν επιδέχονται κανενός είδους πρόγνωση. Οι περισσότεροι πολιτισμοί εξαφανίστηκαν προτού ακόμη εκπληρώσουν το μεγαλύτερο ποσοστό από τις υποσχέσεις τους(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΑΤΜΟΣΦΑΙΡΑ ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Πρέπει να έγινε απολύτως σαφής ο τρόπος με τον οποίο η καπιταλιστική διαδικασία παρήγαγε εκείνη την καθολική, σχεδόν, ατμόσφαιρα εχθρότητας εναντίον του ίδιου της του κοινωνικού συστήματος. Το φαινόμενο αυτό είναι τόσο εντυπωσιακό και ταυτόχρονα οι μαρξιστικές και λαϊκίστικες εξηγήσεις του τόσο ανεπαρκείς, ώστε είναι σκόπιμο να αναπτύξουμε κάπως την σχετική θεωρία.

Η καπιταλιστική διαδικασία, όπως είδαμε, μειώνει τη σημασία της λειτουργίας της καπιταλιστικής τάξης χάρη στην οποία η τάξη αυτή επιβιώνει. Είδαμε επίσης ότι η διαδικασία αυτή έχει την τάση να προσβάλλει τα προστατευτικά στρώματα, να καταλύει τις άμυνες της, να διαλύει τις φρουρές των χαρακωμάτων της. Τέλος, είδαμε ότι ο καπιταλισμός δημιουργεί ένα είδος κριτικής νοοτροπίας η οποία, αφού πρώτα έχει καταστρέψει το ηθικό κύρος πολλών άλλων θεσμών, στρέφεται κατόπιν εναντίον των δικών της αρχών. Ο αστός ανακαλύπτει έκπληκτος ότι η ορθολογική νοοτροπία του δεν ελέγχει πια μόνο τα διαπιστευτήρια των βασιλέων και του πάπα αλλά εξαπολύει επιθέσεις εναντίον της ατομικής ιδιοκτησίας και συνολικά του σχήματος των αστικών τάξεων.

Το φρούριο των αστών μένει κατά συνέπεια πολιτικά ανυπεράσπιστο. Τα ανοχύρωτα φρούρια προσκαλούν για επίθεση, ιδιαίτερα εάν περιέχουν πολύτιμη λεία. Οι επιτιθέμενοι θα καταλήξουν σταδιακά σε μια κατάσταση εξορθολογισμένης επιθετικότητας, πάντοτε αυτό συμβαίνει με τους επιτιθέμενους. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για κάποιο διάστημα θα μπορούσε να τους αγοράσει κανείς. Το ύστατο αυτό μέτρο αποτυγχάνει μόλις οι επιτιθέμενοι ανακαλύψουν ότι θα μπορούσαν να τα αποκτήσουν όλα. Μέχρις ενός σημείου αυτό το στοιχείο της θεωρίας μας επιβεβαιώνεται από τη στενή σχέση που υπάρχει ιστορικά ανάμεσα στην έλλειψη υπεράσπισης της αστικής τάξης και την εχθρότητα ενάντια στο καπιταλιστικό σύστημα: η εχθρότητα ήταν πολύ περιορισμένη, καταρχήν, όσο καιρό η θέση των αστών ήταν ασφαλής, παρόλο που τότε υπήρχαν πολλοί περισσότεροι λόγοι για το αντίθετο (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Ωστόσο θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς για ποιο λόγο χρειάζεται η καπιταλιστική τάξη πραγμάτων οποιαδήποτε προστασία από εξωκαπιταλιστικές δυνάμεις ή ανορθολογικά επιχειρήματα; Δεν θα μπορούσε να περάσει οποιαδήποτε δοκιμασία θριαμβευτικά; Η μέχρι τούδε επιχειρηματολογία μας δεν έδειξε επαρκώς

ότι ο καπιταλισμός έχει άφθονα ωφελιμιστικά κριτήρια να παρουσιάσει; Τα παραπάνω δεν αρκούν για την υποστήριξή του; Οι ίδιοι αυτοί βιομήχανοι δεν θα παραλείψουν βεβαίως να επισημάνουν ότι οποιοσδήποτε λογικός εργάτης, ζυγίζοντας τα υπέρ και τα κατά του συμβολαίου του με μια μεγάλη επιχείρηση χάλυβα ή αυτοκινήτων, λόγου χάριν θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι, λαμβανομένων όλων των συνθηκών υπόψιν, δεν τα περνά και τόσο άσχημα και πως τελικά τα πλεονεκτήματα αυτής της διαπραγμάτευσης δεν βρίσκονται όλα από τη μία πλευρά.

Είναι όμως λάθος να πιστεύεται ότι η πολιτική επίθεση οφείλεται κατά κύριο λόγο στη δυσφορία και ότι μπορεί να αποκρουστεί με λογικές εξηγήσεις. Η πολιτική κριτική δεν μπορεί να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά με ορθολογικά επιχειρήματα. Το γεγονός ότι η κριτική του καπιταλιστικού συστήματος προέρχεται από μια κριτική στάση του νου, δηλαδή μια στάση που περιφρονεί τις έξω-λογικές αξίες, δεν συνεπάγεται ότι δέχεται και ορθολογική αντίκρουση. Ο καπιταλιστικός ορθολογισμός δεν μπορεί να εξοβελίσει τις υπό- ή υπέρ- λογικές ενορμήσεις (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Σε έναν πολιτισμό που δεν έχει τα μέσα ούτε τη θέληση να τις πειθαρχήσει, αυτές θα εξεγερθούν. Και αφότου εξεγερθούν λίγη σημασία έχει το γεγονός ότι, στο πλαίσιο της κουλτούρας του ορθού λόγου, οι εκδηλώσεις τους σε γενικές γραμμές θα εκλογικευτούν.

Δεύτερον, η επιτυχία του κατηγορητηρίου γίνεται κατανοητή μόλις συνειδητοποιήσουμε τι συνεπάγεται η αποδοχή της υπεράσπισης του καπιταλισμού. Ακόμη και αν η υπεράσπιση αυτή γινόταν πειστικότερη από ότι ήδη είναι, δεν θα μπορούσε να γίνει περισσότερο απλή. Οι επιδόσεις του γίνονται ορατές μονάχα από μακροπρόθεσμη σκοπιά. Τα επιχειρήματα υπέρ του καπιταλισμού στηρίζονται υποχρεωτικά σε μακροχρόνιους υπολογισμούς. Βραχυπρόθεσμα η γενική εικόνα κατακλύζεται από τα κέρδη και τις ανεπάρκειες. Το μακροπρόθεσμο συμφέρον της κοινωνίας είναι τόσο βαθιά ριζωμένο στα ανώτερα στρώματα της αστικής τάξης, ώστε είναι εντελώς φυσιολογικό ο λαός να ταυτίζει αυτό το συμφέρον αποκλειστικά με τα συμφέροντα της συγκεκριμένης τάξης. Για τις μάζες μετράει μόνο το βραχυχρόνιο συμφέρον (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Τρίτον, υπάρχουν οι καθημερινές δυσκολίες, φανταστικές και πραγματικές, τις οποίες πρέπει όλοι να ξεπεράσουν ανεξαρτήτως κοινωνικού συστήματος, προστριβές και απογοητεύσεις, περισσότερο ή λιγότερο δυσάρεστα γεγονότα που πληγώνουν,

ενοχλούν και εξοργίζουν(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Τέταρτον, η διαρκής άνοδος του βιοτικού επιπέδου και ειδικότερα η σχολή που ο σύγχρονος καπιταλισμός προσφέρει στον εργαζόμενο με πλήρη απασχόληση κτλ. Η πραγματική πρόοδος, που θεωρείται αυτονόητη, μαζί με το αίσθημα προσωπικής αβεβαιότητας, που προκαλεί έντονη αγανάκτηση, αποτελούν την καλύτερη συνταγή για την πρόκληση κοινωνικών αναταραχών(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

ΑΠΟΣΥΝΘΕΣΗ

Εμπρός στην αυξανόμενη εχθρότητα του περιβάλλοντος και τη νομοθετική, διοικητική και δικαστική πρακτική που γεννιέται από αυτή την εχθρότητα, επιχειρηματίες και καπιταλιστές, στην πράξη ολόκληρο το στρώμα που δέχεται το αστικό σχήμα ζωής, θα πάνουν να λειτουργούν. Οι συνήθεις στόχοι γίνονται γρήγορα απρόσιτοι και οι προσπάθειες των αστικών στρωμάτων μάταιες. Η λαμπρότερη αστική επιδίωξη, η ίδρυση μιας βιομηχανικής δυναστείας, έχει ήδη καταστεί αδύνατη στις περισσότερες χώρες, ενώ και πιο μετριοπαθείς στόχοι έγιναν τόσο δύσκολα πραγματοποιήσιμοι, ώστε ενδέχεται να θεωρηθούν ανάξιοι κόπου και αγώνα, όσο γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτό το γεγονός ότι οι εχθρικές συνθήκες που αναφέραμε μονιμοποιούνται (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Ο ρόλος των αστικών κινήτρων στην εξήγηση της οικονομικής ιστορίας των τελευταίων δύο-τριών αιώνων, η κατάπνιξη τους εξαιτίας των δύσθυμων αντιδράσεων της κοινωνίας ή η αποδυνάμωσή τους λόγω αχρηστίας, αποτελεί αναμφίβολα παράγοντα ικανό να ερμηνεύσει το χαλάρωμα της καπιταλιστικής διαδικασίας. Έχει συνεπώς ενδιαφέρον η παρατήρηση ότι τα κίνητρα αυτά δεν απειλούνται απλώς από δυνάμεις εξωγενείς του αστικού πνεύματος, αλλά τείνουν να εκλείψουν και από ενδογενή αίτια (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στα δύο αυτά είδη αιτιώ είναι φυσικά πολύ στενή. Δεν μπορούμε όμως να φτάσουμε σε μια αληθινή διάγνωση αν δεν έχουμε πρώτα προσπαθήσει να τα διαχωρίσουμε.

Μια από αυτές τις “ενδογενείς αιτίες” αποκαλέστηκε από τον Schumpeter εξάτμιση της ουσίας της ιδιοκτησίας. Είδαμε ήδη ότι, υπό κανονικές συνθήκες, ο σύγχρονος επιχειρηματίας ή απλώς ο διευθύνων διοικητικός ανήκει στον τύπο των επιτελικών στελεχών. Εξαιτίας της λογικής που απορρέει από τη θέση του αποκτά κάτι από την ψυχολογία του μισθωτού υπαλλήλου που εργάζεται σε έναν γραφειοκρατικό οργανισμό. Ανεξαρτήτως του αν είναι μέτοχος ή όχι, η βούλησή του να πολεμήσει και να υπερασπιστεί την ιδιοκτησία δεν είναι, ούτε θα μπορούσε να είναι, όμοια με εκείνη των ανθρώπων που γνώριζαν τι σημαίνει ιδιοκτησία και ευθύνη, με όλη τη σημασία της λέξης. Το σύστημα των αξιών και η αντίληψη του καθήκοντος που διέθετε υπέστησαν ριζική αλλαγή (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και

Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Οι μικρομέτοχοι έπαψαν φυσικά να υπολογίζονται. Με αυτό τον τρόπο η σύγχρονη εταιρεία, προϊόν η ίδια της καπιταλιστικής διαδικασίας, κοινωνικοποιεί το αστικό πνεύμα. Στενεύει διαρκώς τους στόχους για τα καπιταλιστικά κίνητρα και όχι μόνο αυτό, αλλά στο τέλος καταστρέφει και τις ρίζες τους.

Πολύ σημαντικότερη είναι μια άλλη “ενδογενής αιτία”, η αποσύνθεση της αστικής οικογένειας(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Τα γεγονότα στα οποία θα αναφερθούμε είναι ήδη αρκετά γνωστά. Για τους άνδρες και τις γυναίκες των σύγχρονων καπιταλιστικών κοινωνιών, η οικογενειακή ζωή και η και η ιδιότητα του πατέρα ή της μητέρας σημαίνουν λιγότερα από ότι σήμαιναν στο παρελθόν και συνιστούν, κατά συνέπεια, λιγότερο ισχυρά πρότυπα συμπεριφοράς. Το βάρος αυτών των γεγονότων δεν μειώνεται από την ανικανότητά μας να τα υπολογίσουμε στατιστικά. Ο ρυθμός των γάμων δεν αποδεικνύει τίποτα, καθώς ο όρος γάμος καλύπτει τόσα πολλά κοινωνιολογικά νοήματα όσο και ο όρος ιδιοκτησία και το είδος της συμφωνίας που συνήθως συνάπτεται με το συμβόλαιο γάμου είναι δυνατόν να εκλείψει τελείως χωρίς καμία αλλαγή στη νομική δομή ή στη συχνότητα σύναψης του εν λόγω συμβολαίου. Ούτε ο ρυθμός διαζυγίων μαρτυρά κάτι παραπάνω. Δεν έχει σημασία πόσοι γάμοι διαλύονται με δικαστικές αποφάσεις, αυτό που μετράει είναι πόσο πολλοί γάμοι στερούνται το περιεχόμενο που ήταν που ήταν τόσο ουσιώδες στο παλαιό πρότυπο. Αν στην εποχή της στατιστικής οι αναγνώστες επιμένουν για ένα στατιστικό μέτρο, το ποσοστό των γάμων με κανένα ή μόλις ένα παιδί αναδεικνύει με τον καλύτερο τρόπο την αριθμητική σημασία του φαινομένου. Το φαινόμενο αυτό εκτελείται πλέον, λίγο πολύ, σε όλες τις τάξεις. Εμφανίστηκε ωστόσο για πρώτη φορά στα στρώματα των αστών και των διανοούμενων και εδώ έγκειται, ως προς τους αναλυτικούς μας στόχους, η σημειολογική και αιτιολογική του αξία. Μπορεί να αποδοθεί απολύτως στον εξορθολογισμό κάθε συστατικού της ζωής, που όπως είδαμε αποτελεί μία από τις συνέπειες της καπιταλιστικής εξέλιξης. Στην πραγματικότητα, είναι ένα από τα αποτελέσματα της διάχυσης του ορθολογισμού στη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής. Όλοι οι άλλοι παράγοντες που επικαλείται κανείς για την εξήγηση του φαινομένου μπορούν να αναχθούν σε αυτόν(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Μόλις άνδρες και γυναίκες πάρουν το ωφελιμιστικό τους μάθημα και πάνουν να θεωρούν δεδομένους τους παραδοσιακούς διακανονισμούς που εξασφάλιζε για

λογαριασμό τους το κοινωνικό περιβάλλον, μόλις αποκτήσουν τη συνήθεια να ζυγίζουν τα μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα που συνεπάγεται μια οποιαδήποτε προσδοκώμενη πορεία δράσης για κάθε άτομο ξεχωριστά-ή αν το θέσουμε αλλιώς, μόλις εισαγάγουν στην ιδιωτική τους ζωή ένα είδος πρόχειρου συστήματος κοστολόγησης-είναι δυνατόν να μη συνειδητοποιήσουν τις βαριές προσωπικές θυσίες που απαιτούν στις μέρες μας οι οικογενειακοί δεσμοί, ιδίως η ιδιότητα του γονέα, ή το γεγονός πως την ίδια στιγμή, με την εξαίρεση των χωρικών και των καλλιεργητών, τα παιδιά παύουν να αποτελούν οικονομικούς συντελεστές. Οι θυσίες αυτές δεν συνεπάγονται μονάχα απώλειες σε εμπορεύματα, για τα οποία ο παράς περισσεύει, αλλά και ένα απροσδιόριστο μέγεθος απώλειας ανέσεων, απελευθέρωσης από μέριμνες και ευκαιριών για την απόλαυση άλλων πραγμάτων αυξανόμενης ελκυστικότητας και ποικιλίας, πραγμάτων που συγκρίνονται με τις απολαύσεις του γονέα, οι οποίες υποβάλλονται σε κριτική ανάλυση αυξανόμενης αυστηρότητας. Το συμπέρασμα που προκύπτει όχι μόνον δεν εξασθενεί αλλά και ενισχύεται από το γεγονός ότι ο ισολογισμός είναι πιθανότατα ατελής, ίσως ακόμη και εξαρχής εσφαλμένος. Διότι το μεγαλύτερο κεφάλαιο, η συμβολή της πατρότητας ή της μητρότητας στη σωματική και ηθική υγεία-στη “φυσιολογικότητα” θα μπορούσαμε να πούμε-ειδικά στην περίπτωση των γυναικών, παραγνωρίζεται σχεδόν απόλυτα από τις λογικές έρευνες των σύγχρονων υποκειμένων που, τόσο στην ιδιωτική όσο και στην δημόσια ζωή τους, έχουν την τάση να εστιάζουν το ενδιαφέρον τους σε λεπτομέρειες που έχουν άμεσο όφελος και ειρωνεύονται την ιδέα των κρυμμένων αναγκών της ανθρώπινης φύσης ή του κοινωνικού οργανισμού(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Και ενώ η καπιταλιστική διαδικασία, λόγω των ψυχικών στάσεων που δημιουργεί, φθείρει προοδευτικά τις αξίες της οικογενειακής ζωής και απομακρύνει τους φραγμούς της συνείδησης που μια παλιά ηθική παράδοση θα έθετε στην πορεία προς ένα διαφορετικό σχήμα ζωής, την ίδια ώρα φέρνει στο προσκήνιο νέα γούστα. Όσον αφορά την ατεκνία, η καπιταλιστική επινοητικότητα παράγει μέσα αντισύλληψης ολοένα και πιο αποτελεσματικά, που αντιστέκονται ακόμη και στην ισχυρότερη αντρική επιθυμία(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Όσον αφορά το στυλ ζωής, η καπιταλιστική εξέλιξη μετριάζει την επιθυμία για το αστικό οικογενειακό σπίτι προσφέροντας άλλες εναλλακτικές προτάσεις. Παραπάνω αναφερθήκαμε στην εξάτμιση της ιδιοκτησίας του

επιχειρηματία. Τώρα θα επιστήσουμε την προσοχή στην εξάτμιση της ιδιοκτησίας του καταναλωτή.

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του δέκατου ένατου αιώνα, το σπίτι στην πόλη και στην εξοχή δεν αποτελούσε απλώς το ευχάριστο και προστατευτικό καβούκι της ιδιωτικής ζωής των ανώτερων εισοδηματικά στρωμάτων, αλλά ήταν και αναντικατάστατο. Όλοι οι διακανονισμοί που περιλαμβάνονται στον όρο οικία ήταν για το μέσο αστό, άντρα και γυναίκα, αυτονόητοι, όπως συνέβαινε άλλωστε και με το ζήτημα του γάμου και των παιδιών, των θεμελίων δηλαδή της οικογένειας.

Σήμερα οι χαρές που βρίσκει κανείς στο αστικό σπιτικό γίνονται λιγότερες και τα βάσανα περισσότερα. Στο κριτικό μάτι της κριτικής εποχής μας το σπιτικό είναι πιθανότερο να παρουσιαστεί ως πηγή προβλημάτων και εξόδων, συνήθως αδικαιολόγητων. Αυτό θα συνέβαινε ανεξάρτητα από τους σημερινούς φόρους και μισθούς και τη στάση του σύγχρονου οικιακού προσωπικού, στοιχεία που είναι τυπικά αποτελέσματα της καπιταλιστικής διαδικασίας και που φυσικά στο άμεσο μέλλον θα ενισχύσουν πολύ τα επιχειρήματα ενάντια σε ένα τρόπο ζωής που θα αναγνωρίζεται σχεδόν από όλους ως ξεπερασμένος και ανοικονόμητος. Από πολλές απόψεις, λοιπόν, ζούμε σε ένα μεταβατικό στάδιο. Η μέση αστική οικογένεια τείνει να απαλλαγή από ένα μέρος των δυσκολιών του μεγάλου σπιτικού στην πόλη και την ύπαιθρο αντικαθιστώντας το με μικρά εργονομικά διαμερίσματα και ένα πλεόνασμα εξωτερικών υπηρεσιών και διασκέδασης, ο χώρος της φιλοξενίας μεταφέρεται όλο και περισσότερο στο εστιατόριο ή στο κλαμπ(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Από την άλλη η παλαιού τύπου οικία έπαψε να συνιστά την απαραίτητη προϋπόθεση της άνετης και εξευγενισμένης διαβίωσης για τους αστούς. Η πολυκατοικία και το ξενοδοχείο αντιπροσωπεύουν ένα ορθολογικό τύπο διαμονής και ένα νέο στυλ ζωής, που όταν αναπτυχθεί πλήρως θα ταιριάζει αναμφίβολα με τις νέες συνθήκες και θα παρέχει όλα τα ουσιώδη στοιχεία της άνεσης και της λεπτότητας. Βεβαίως, αυτό το στυλ, όπως και το περίγραμμά του, δεν έχει πουθενά μέχρι τώρα καθιερωθεί πλήρως, ενώ παρέχει πλεονεκτήματα κόστους μόνο αν συνυπολογίσουμε τις φροντίδες και τους εκνευρισμούς που συνεπάγεται η συντήρηση ενός σύγχρονου σπιτιού. Ωστόσο, προσφέρονται ήδη κάποια άλλα πλεονεκτήματα, η δυνατότητα ευρύτατης χρήσης μιας ποικιλίας σύγχρονων απολαύσεων, το ταξίδι, η εύκολη μετακίνηση, η μετάθεση του βάρους των αναγκαίων μικρο πραγμάτων της ζωής στις πλάτες των ισχυρών οργανισμών με μεγάλη εξειδίκευση και ούτω καθεξής.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς τον τρόπο με τον οποίο όλα τα παραπάνω συμβάλλουν στο πρόβλημα των παιδιών, στα ανώτερα, πάντα, στρώματα της καπιταλιστικής κοινωνίας. Έχουμε ξανά ένα φαινόμενο αλληλόδρασης: καθώς το ευρύχωρο σπιτικό, στο πλαίσιο του οποίου, μονάχα, μπορεί να ξεδιπλωθεί η εύρωστη ζωή της πολυάριθμης οικογένειας, και οι έντονες τριβές βάσει των οποίων αυτό λειτουργεί περνούν στο παρελθόν, την ίδια στιγμή παρέχονται κίνητρα για την αποφυγή των φροντίδων της πατρότητας και της μητρότητας. Η υποχώρηση της φιλοτεκνίας με τη σειρά της απαξιώνει ακόμη περισσότερο το μεγάλο σπιτικό (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Είπαμε ότι το νέο στυλ αστικής ζωής δεν έχει αποφέρει μέχρι στιγμής κάποιο σημαντικό πλεονέκτημα κόστους. Αλλά αυτό αφορά μόνο τα τρέχοντα ή τα κύρια έξοδα για την ικανοποίηση των αναγκών της ιδιωτικής ζωής. Όσον αφορά τα γενικά έξοδα, το καθαρό χρηματικό πλεονέκτημα είναι οφθαλμοφανές. Στο βαθμό που οι δαπάνες για τα περισσότερα διαρκή αγαθά της σπιτικής ζωής, η κατοικία, οι πίνακες, τα έπιπλα, συνήθιζαν να χρηματοδοτούνται κυρίως από προηγούμενα εισοδήματα, μπορούμε να πούμε ότι η ανάγκη συσσώρευσης ενός “καταναλωτικού κεφαλαίου” περιορίζεται δραστικά λόγω της συγκεκριμένης διαδικασίας. Αυτό δε σημαίνει βεβαίως ότι η ζήτηση για “καταναλωτικά κεφάλαια” είναι επί του παρόντος μικρότερη από ότι ήταν στο παρελθόν. Η αύξηση της ζήτησης για πάγια καταναλωτικά αγαθά εκ μέρους των μικρών και μεσαίων εισοδημάτων αντισταθμίζει με το παραπάνω το εν λόγω αποτέλεσμα (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Ωστόσο, αυτό σημαίνει ότι η επιθυμία για εισοδήματα πάνω από ένα ορισμένο επίπεδο ελαττώνεται.

Για να συνειδητοποιήσουμε τι σημαίνουν όλα αυτά για την αποδοτικότητα της καπιταλιστικής μηχανής, αρκεί να θυμηθούμε ότι η οικογένεια και η οικογενειακή στέγη ήταν η βασική προϋπόθεση του τυπικού αστικού κινήτρου του κέρδους. Οι οικονομολόγοι δεν έδωσαν τη δέουσα προσοχή σε αυτό το γεγονός. Αν εξετάσουμε προσεκτικότερα την ιδέα που έχουν για το ατομικό συμφέρον των επιχειρηματιών και των καπιταλιστών, θα διαπιστώσουμε αμέσως ότι τα αποτελέσματα που υποτίθεται πως έπρεπε να παράγει διαφέρουν στην πράξη τελείως από τα αποτελέσματα που προσδοκά κανείς σήμερα από το ορθολογικό ατομικό συμφέρον του αποστασιοποιημένου ανθρώπου ή του άτεκνου ζευγαριού, που έπαψε να βλέπει τον κόσμο από τα παράθυρα της οικογενειακής εστίας. Από τη σκοπιά του ατομικιστικού του ωφελιμισμού, η συμπεριφορά του παλαιού τύπου μοιάζει πράγματι τελείως

ανορθολογική. Έτσι χάνεται και το τελευταίο ίχνος ρομαντισμού και ηρωισμού που απέμενε στον αντιρομαντικό και αντιηρωικό πολιτισμό του καπιταλισμού. Και μαζί του χάνεται η καπιταλιστική ηθική που του υπαγόρευε να εργάζεται για το μέλλον ανεξαρτήτως του αν θα θερίσει ο ίδιος ή όχι τους καρπούς των κόπων του(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Επισημάνθηκε ότι το καπιταλιστικό καθεστώς εμπιστεύεται τα μακροχρόνια συμφέροντα της κοινωνίας στα ανώτερα αστικά στρώματα. Στην πραγματικότητα εμπιστεύεται το κίνητρο της οικογένειας που βρίσκεται εν ισχύ στα στρώματα αυτά. Η αστική τάξη εργαζόταν κυρίως για να επενδύει και αγωνιζόταν να υπερασπιστεί όχι τόσο το επίπεδο της κατανάλωσης όσο το επίπεδο της συσσώρευσης, ενάντια στις κυβερνήσεις που έβλεπαν τα πράγματα από βραχυχρόνια σκοπιά. Με την υποχώρηση της κινητήριας δύναμης που παρείχε η οικογενειακή ζωή, ο χρονικός ορίζοντας του επιχειρηματία συμπύκνωσης σχεδόν στα χρονικά όρια της δικής του ζωής. Και ίσως τώρα να είναι λιγότερο πρόθυμος από ότι ήταν στο παρελθόν για να επιτελέσει τις λειτουργίες του κέρδους, της αποταμίευσης και της επένδυσης, ακόμη και δεν βλέπει το λόγο για τον οποίο θα έπρεπε να φοβάται πως οι επιδόσεις του θα φουσκώσουν τους λογαριασμούς της εφορίας. Παρασύρεται από μια νοοτροπία που εναντιώνεται στην αποταμίευση και αποδέχεται με ολοένα μεγαλύτερη προθυμία τις σχετικές θεωρίες που επηρεάζονται από τη φιλοσοφία της προσωρινότητας(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Οι θεωρίες που εναντιώνονται στην αποταμίευση δεν είναι το μόνο πράγμα που υιοθετεί. Με διαφοροποιημένη στάση απέναντι στην επιχείρηση για την οποία εργάζεται και με διαφοροποιημένο σχήμα ιδιωτικής ζωής, τείνει να αποκτήσει άλλη άποψη όσον αφορά τους γνώμονες και τις αξίες της καπιταλιστικής τάξης πραγμάτων. Το χαρακτηριστικότερο, ίσως γνώρισμα αυτής της εικόνας είναι η έκταση στην οποία η μπουρζουαζία, πέραν του ότι μορφώνει η ίδια τους εχθρούς της, επιτρέπει στον εαυτό της να μορφωθεί από αυτούς. Αφομοιώνει τα συνθήματα του ριζοσπαστισμού που είναι στη μόδα και δείχνει ιδιαίτερη προθυμία να προσηλυτιστεί σε μια πίστη που εχθρεύεται την ίδια της την ύπαρξη. Και τούτο όμως εξηγείται αμέσως μόλις κατανοήσουμε ότι οι κοινωνικές συνθήκες που οδήγησαν στη γέννηση του αστικού δόγματος βρίσκονται υπό εξαφάνιση(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Αυτό επιβεβαιώνεται από τον πολύ χαρακτηριστικό τρόπο με τον οποίο συμπεριφέρονται συγκεκριμένα καπιταλιστικά συμφέροντα, και η αστική τάξη ως σύνολο, όταν δέχονται κατά μέτωπο επίθεση. Λένε διάφορα και παρακαλούν ή προσλαμβάνουν άλλους να το κάνουν για λογαριασμό τους. Με την πρώτη ευκαιρία σπεύδουν να συμβιβαστούν. Είναι πάντοτε έτοιμοι να παραδοθούν. Δεν δίνουν καμία μάχη στο όνομα των ιδανικών και των συμφερόντων τους.

Η μόνη εξήγηση που έχουμε για την παρατηρούμενη μαλθακότητα είναι ότι η αστική τάξη πραγμάτων δεν έχει πια νόημα ούτε για την ίδια την αστική τάξη και ότι, καθώς πολλά λέγονται και τίποτα δεν γίνεται, η τελευταία στην πραγματικότητα αδιαφορεί.

Οπότε, η ίδια διαδικασία που υπονομεύει τη θέση της μπουρζουαζίας, περιστέλλοντας τη σημασία της λειτουργίας επιχειρηματιών και καπιταλιστών, με τη διάλυση των στρωμάτων και των θεσμών που της προστατεύουν και την καλλιέργεια μιας εχθρικής ατμόσφαιρας, αποσυνθέτει εκ των έσω τις κινητήριες δυνάμεις του καπιταλισμού. Αυτό φανερώνεται με μοναδικό τρόπο όχι μόνο από το γεγονός ότι το καπιταλιστικό σύστημα εδράζεται σε εξωκαπιταλιστικά πρότυπα συμπεριφοράς που επιδιώκει να καταστρέψει (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

Ανακαλύψαμε για άλλη μια φορά και από διαφορετική σκοπιά εκείνο που έχει ήδη ανακαλυφθεί με ανεπαρκή αιτιολόγηση: το καπιταλιστικό σύστημα περιέχει μια αυτοκαταστροφική τάση η οποία, στα πρώτα της στάδια, μπορεί να εκδηλωθεί με τη μορφή επιβράδυνσης της προόδου.

Η καπιταλιστική διαδικασία δεν καταστρέφει απλώς το δικό της θεσμικό σκελετό αλλά δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός άλλου. Ο Schumpeter αμφιβάλλει αν η λέξη “καταστροφή” είναι αυτή που έπρεπε να χρησιμοποιήσει. Αναρωτιέται μήπως θα έπρεπε να έχει χρησιμοποιήσει τη λέξη “μετασχηματισμό”. Το προϊόν της όλης διαδικασίας δεν είναι απλώς ένα κενό που θα μπορούσε να πληρωθεί με τυχαία περιστατικά. Τα πράγματα και οι ψυχές μετασχηματίζονται έτσι ώστε να ταιριάζουν όλο και περισσότερο στο σοσιαλιστικό τύπο ζωής (Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter). Μαζί με κάθε στήριγμα που αποσύρεται κάτω από τη δομή του καπιταλισμού το σοσιαλιστικό σχέδιο γίνεται ολοένα και πιο εφικτό. Όποια άποψη και αν υιοθετήσουμε, δικαιώνει το όραμα του Μαρξ, όπως υποστηρίζει ο Schumpeter. Εν τέλει δεν υπάρχει και τόσο μεγάλη διαφορά, όπως πιστεύεται, μεταξύ της άποψης που

ισχυρίζεται ότι η παρακμή του καπιταλισμού οφείλεται στην επιτυχία του και της άποψης που ισχυρίζεται ότι οφείλεται στην αποτυχία του(Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter).

ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΣΟΚ

Εισαγωγή

Το μοντέλο της θεραπείας σοκ πήρε το όνομα της από το Πολωνικό πρόγραμμα σταθεροποίησης και φιλελευθεροποίησης που εγκαινιάστηκε στις 1 Ιανουαρίου του 1990 και το οποίο έγινε γνωστό ως θεραπεία σοκ ή Big Bang. Οι χώρες οι οποίες ακολούθησαν την προσέγγιση της θεραπείας σοκ ήταν η Τσεχοσλοβακία (1991) , η Βουλγαρία (1991) , η Ρωσία (1992) , η Αλβανία (1992) , η Εσθονία (1992) και η Λετονία (1993)

Για να αναλύσουμε ένα μεταβατικό μοντέλο , που στην περίπτωση μας είναι το μοντέλο της θεωρίας σοκ , απαιτείται να ορίσουμε τα πρωταρχικά στοιχεία του. Για το μοντέλο της θεωρίας σοκ είναι τα εξής:

- 3) Από τι αποτελείται το σώμα της οικονομικής ανάλυσης που χρησιμοποιείται από το μοντέλο της θεραπείας σοκ;
- 4) Ποια είναι η δομή της κοινωνίας την οποία θέλει να επιτύχει το μοντέλο της θεραπείας σοκ;
- 5) Η ταχύτητα με την οποία οι μεταρρυθμίσεις πρέπει να υλοποιηθούν.
- 6) Η πολιτική δομή η οποία είναι συνεπής με το μοντέλο της θεραπείας σοκ
- 7) Η ιδεολογική δομή η οποία είναι συνεπής με το μοντέλο

Το μοντέλο της θεραπείας σοκ είναι ένα νεοκλασικό μοντέλο μετάβασης που επιδιώκει την άμεση υλοποίηση των απαραίτητων μεταρρυθμίσεων ώστε να εγκατασταθεί μια διαδικασία ελεύθερης αγοράς. Η μετάβαση σε μια οικονομία της αγοράς , απαιτεί πέρα από την έκθεση των παραπάνω πρωταρχικών στοιχείων και μια διαδικασία μέσω της οποίας αυτά τα πρωταρχικά στοιχεία θα επιτευχθούν. Οπότε αυτό που χρειάζεται είναι να αναπτυχθεί ένας κατάλληλος μηχανισμός ,

δευτερεύοντα στοιχεία , ο οποίος θα χρησιμοποιηθεί για την πραγμάτωση των πρωταρχικών. Θα πρέπει να αναφέρουμε ότι τα δευτερεύοντα στοιχεία της προσέγγισης της θεραπείας σοκ θα πρέπει να χρησιμοποιούν όργανα πολιτικής τα οποία θα είναι σύμφωνα με την νεοκλασική θεωρία. Τα δευτερεύοντα στοιχεία είναι οι επιθυμητές αλλαγές με σεβασμό στα εξής:

- Σταθεροποίηση και φιλελευθεροποίηση των τιμών
- Ιδιωτικοποίηση
- Θεσμική δομή
- Νομισματική πολιτική
- Δημοσιονομική πολιτική
- Διεθνές εμπόριο και ξένοι αρωγοί
- Κοινωνική πολιτική

(The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002)

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΡΩΤΑΡΧΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΣΟΚ

- Οικονομική ανάλυση

Η οικονομική ανάλυση που χρησιμοποιείται από το μοντέλο της θεραπείας σοκ είναι μια νεοκλασική περιθωριοποιημένη οικονομική ανάλυση. Συνεπώς όσο δεν υπάρχουν εμπόδια στην εφαρμογή της διαδικασίας της ελεύθερης αγοράς, η διανεμητική και η παραγωγική αποδοτικότητα επιτυγχάνονται πάντα (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

- Τι είναι η καλή κοινωνία ;

Η ιστορία του εμπλουτισμού των κοινωνιών θεωρείται από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους σαν μια προσπάθεια να παραχθεί η ελευθερία. Αυτή η προσπάθεια επικεντρώνεται στη δόμηση όλων των τομέων της ζωής των ανθρώπων και στην ανάπτυξη θεσμών οι οποίοι θα διευκολύνουν την επίτευξη της ελευθερίας των ατόμων.

Την ελευθερία θα πρέπει να την παρατηρεί κάνεις ως σύνολο και οτιδήποτε μειώνει την ελευθερία σε ένα τομέα της ζωής είναι σαν να μειώνει την ελευθερία και των άλλων τομέων εξίσου.

Τα άτομα είναι ορθολογικά και ως τέτοια έχουν προτιμήσεις βασιζόμενες στις προσωπικές τους προτεραιότητες. Τις προτιμήσεις τους τις εκφράζουν μέσα από την διαδικασία της ελεύθερης αγοράς και οι οποίες αποτελούν αντανάκλαση των αξιών τους. Προτιμήσεις και αξίες είναι το ίδιο πράγμα. Δεν υπάρχει διάκριση μεταξύ ατομικών προτιμήσεων και κοινωνικών αξιών. Η επιλογή της κοινωνίας είναι το άθροισμα των ατομικών επιλογών (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Η ελεύθερη αγορά εμποδίζει το ένα άτομο να συγκρουστεί με το άλλο. Κανένα άτομο δεν μπορεί να επηρεάζει ή να κατευθύνει τις δράσεις του άλλου ατόμου. Επιτρέποντας μ' αυτό τον τρόπο ένα μεγάλο βαθμό αυτονομίας.

Η ιδιωτική ιδιοκτησία είναι το θεμέλιο της οικονομικής ελευθερίας και ένα βασικό συστατικό της αποδοτικής λειτουργίας της ελεύθερης αγοράς.

Η κρατική παρέμβαση θα πρέπει αν περιοριστεί στο ελάχιστο δυνατό.

Έτσι οι οικονομολόγοι της θεραπείας σοκ υποστηρίζουν ένα οικονομικό σύστημα βασιζόμενο στην ιδιωτική ιδιοκτησία , με ελεύθερες σχέσεις αγοράς και ατομικά υλικά κίνητρα(The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

- Ταχύτητα

Ο μόνος δυνατός τρόπος για να εισαχθούν οι απαραίτητες μεταβατικές μεταρρυθμίσεις ήταν να εισαχθούν την ίδια στιγμή , ταυτοχρόνως , με μια “βολή”

Χώρες υποκείμενες σε άκαμπτες μακροοικονομικές ανισορροπίες ,όπως μεταβατικές οικονομίες δεν θα μπορούσαν να ανεχθούν την αργή αναδιάρθρωση. “Χρειάζονταν μια δυνατή δόση φαρμάκου γρήγορα” (Thomas and Wang , 1997 , p.223,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002)

Γι' αυτό το λόγο το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης χρειαζόταν να είναι σαρωτικό και χρήσιμο. Τόσο η οικονομική όσο και η πολιτική κατάσταση απαιτούσαν μια γρήγορη και περιεκτική ανασυγκρότηση. “Το πικρό φάρμακο είναι ευκολότερο να λαμβάνεται σε μια δόση παρά σε παρατεταμένη σειρά δόσεων” (Balcerowicz , 1994 , p.87, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Οι αρνητικές συνέπειες που σχετίζονται με το πρόγραμμα μετάβασης όπως η μείωση του βιοτικού επιπέδου και η αύξηση της ανεργίας θα μπορούσαν να ελαχιστοποιηθούν εφόσον το πρόγραμμα αναδιάρθρωσης ήταν περιεκτικό και συνεπές.

Η διαδικασία της μετάβασης είναι περισσότερο πολιτικό πρόβλημα παρά κοινωνικό ή οικονομικό. (Sachs , 1993 a.p.xiii,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Αν και τα προβλήματα που σχετίζονταν με τη διαδικασία της μετάβασης μπορεί αν είναι σοβαρά και σύνθετα , δεν είναι πρωτάκουστα. Η διαδικασία μετάβασης , για τους υποστηρικτές της θεραπείας σοκ , δεν ήταν ασυνήθιστη , περίπλοκη ή αινιγματική.

Αυτά τα προβλήματα έπρεπε να λυθούν με συνηθισμένα μέσα και η μοναδικότητα της κάθε κατάστασης απαιτούσε αδέσιακτη και αποφασισμένη δράση.

- Πολιτική δομή

Μαζί με τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, οι οικονομολόγοι της θεραπείας σοκ υποστηρίζουν τον πολιτικό πλουραλισμό, ο οποίος είναι συνεπής με τις σχέσεις που διέπουν την αγορά, αυτό ονομάζεται οικονομικός πλουραλισμός (Marangos , 1997 , 1999,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Ο πλουραλισμός αποτελεί συμφωνία η οποία μπορεί να ανεχτεί διαφορετικές απόψεις και φιλοδοξίες θέτοντας όμως παράλληλα και τα όρια τους μέσω των νόμων των θεσμών και της διαδικασίας της αγοράς. Ο πλουραλισμός αναγνωρίζει τις διαφορετικές απόψεις όλων των πολιτών.

Η ερώτηση όμως είναι αν η δημοκρατία είναι συνεπής με την προσέγγιση της θεραπείας σοκ. Οι υποστηρικτές της θεραπείας σοκ διαφωνούν στο ότι όσο αναφορά τις μεταβατικές οικονομίες η εκδημοκρατικοποίηση αποτελεί μια απαραίτητη συνθήκη για μια επιτυχημένη αλλαγή κατά μήκος ενός οικονομικού συστήματος βασισμένο στην αγορά(The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Μια δημοκρατική πολιτική διαδικασία ήταν μη συνεπής με την μεταβατική διαδικασία της θεραπείας σοκ και αυτό γιατί η δημοκρατία απαιτεί μια συνεχή ανταπόκριση της κυβέρνησης στις προτιμήσεις των μελών της κοινωνίας.

Το μοντέλο μετάβασης της θεραπείας σοκ σε μια οικονομία της αγοράς, μπορεί να είναι συνεπές μόνο με μια “ανάλαφρη” κυβέρνηση.

Γι’ αυτό το λόγο, δεν θα πρέπει να υπάρχει καμιά κρατική παρέμβαση και οι μεταρρυθμίσεις θα πρέπει να υλοποιούνται ανεξάρτητα από την πολιτική διαδικασία. Όλοι θα πρέπει να ακολουθούν τους βασικούς κανόνες.

Κατά συνέπεια, το μοντέλο της θεραπείας σοκ είναι συνεπές μόνο σε μια μη εκλεγμένη κυβέρνηση, η οποία δεν θα ασκεί ενεργητική δύναμη προς όφελος του ενός, θα είναι δημοκρατική αλλά θα παρεμβαίνει στην αγορά διατηρώντας το επίτευγμα της ελεύθερης αγοράς.

- Ιδεολογική δομή

Με σεβασμό στην ιδεολογική δομή, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι έχουν αναπτύξει μια ιδεολογία η οποία δίνει έμφαση στην πολιτική και οικονομική ελευθερία και ενθαρρύνει το προσωπικό συμφέρον και την ατομική προσπάθεια.

Το κράτος θα πρέπει να παίζει τον ελάχιστο ρόλο και να επεμβαίνει μόνο όταν η αγορά αποτυγχάνει.

Ακόμη δικαιοσύνη δεν σημαίνει μόνο ίση διανομή εισοδήματος. Δικαιοσύνη σημαίνει ίδια αντιμετώπιση όλων των ατόμων από το κράτος.

Έτσι η ιδεολογική δομή θα πρέπει να ενθαρρύνει τον πλουραλισμό ο οποίος θα είναι συνεπής με τις σχέσεις αγοράς και την πολιτική δομή(The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

ΑΝΑΛΥΣΗ ΔΕΥΤΕΡΕΥΟΝΤΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΘΕΡΑΠΕΙΑΣ ΣΟΚ

Τα δευτερεύοντα στοιχεία όπως έχουμε πει, είναι ο μηχανισμός μέσω του οποίου θα γίνει η επίτευξη των πρωταρχικών στοιχείων. Οι υποστηρικτές της θεραπείας σοκ συμβουλεύουν:

1. Άμεση σταθεροποίηση των τιμών
2. Ελάχιστη κρατική παρέμβαση
3. Μια ιδρυματική δομή ως προϊόν των δυνάμεων της αγοράς
4. Μια ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα
5. Ένα ουδέτερο φορολογικό σύστημα και ένα ισορροπημένο προϋπολογισμό
6. Ελεύθερο διεθνές εμπόριο και ένα πλήρως μετατρέψιμο συνάλλαγμα
7. Ασφαλές κοινωνικό δίκτυο.

1. Σταθεροποίηση και φιλελευθεροποίηση των τιμών

Οι οικονομολόγοι της θεραπείας σοκ, είναι υπέρ μια ρύθμισης βασιζόμενης στις τιμές, η οποία περιελάμβανε ένα άμεσο άλμα στο επίπεδο των τιμών. Αυτό ήταν απαραίτητο ώστε οι αποφάσεις σχετικά με τις επενδύσεις να μην διαστρεβλώνονται από τις μεταβατικές τιμές. Αυτό ακόμη απαιτεί την κατάργηση των επιδοτήσεων, οι οποίες θα είχαν ως αποτέλεσμα υψηλότερες τιμές. Όμως αυτό θα διέθετε πόρους στα δημόσια οικονομικά προγράμματα. Οι επιδοτήσεις θα ήταν πολύ αποσταθεροποιημένες, καθώς θα αυξάνονταν με τον πληθωρισμό, αυξάνοντας το έλλειμμα του προϋπολογισμού το οποίο δεν μπορεί να χρηματοδοτηθεί. Οποιοιδήποτε περιορισμοί στις τιμές ήταν μη επιθυμητοί λόγω του ότι διασπούν τη διαδικασία της αγοράς. Οι υψηλότερες τιμές θα ενθαρρύνουν την ανάπτυξη νέων επιχειρήσεων και του ανταγωνισμού, επειδή κάτω από αυτές τις συνθήκες θα ήταν επικερδές να λειτουργήσουν. Αυτές οι αδέσμευτες τιμές

υποδηλώνουν συναλλαγματική μετατρεψιμότητα ενθαρρύνοντας παράλληλα την υποτίμηση. Με αυτό τον τρόπο, η νομισματική απειλή του εξαναγκασμού για αποταμίευση λόγω της ανεπάρκειας προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών κάτω από τα προηγούμενα καθεστώτα, θα επαλειφθεί.

Ο μόνος τρόπος να περιοριστεί ο πληθωρισμός ήταν να μειωθεί ο ρόλος της κυβέρνησης και η οποία να αναγκαστεί να ακολουθήσει συγκεκριμένους κανόνες. Η λειτουργία του κράτους πρέπει να ελαχιστοποιηθεί και ιδιαίτερα κατά τα αρχικά στάδια της μετάβασης (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

2. Ιδιωτικοποίηση

Η ιδιωτικοποίηση και η οικονομική αναδιάρθρωση φανέρωσαν τις μεγαλύτερες πνευματικές και πολιτικές αβεβαιότητες του προγράμματος μετάβασης (Sachs, 1991a, P.26 and Aslund, 1992a, p.11, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Η κύρια μορφή ιδιοκτησίας θα έπρεπε να είναι η ιδιωτική, και η κύρια μορφή οργάνωσης, κυρίως για τις μεγάλες επιχειρήσεις, θα έπρεπε να είναι η εταιρική δομή. Η ιδιωτική ιδιοκτησία των επιχειρήσεων συνιστά την θεμελιώδη μορφή των αποκεντρωμένων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας επειδή τα άτομα κατέχουν αμεροληψία η οποία είναι ελεύθερα μεταβιβάσιμη (Woo, 1997, p.300, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Χωρίς ιδιωτική ιδιοκτησία δεν μπορούν να υπάρξουν αποτελεσματικές σχέσεις αγοράς. Ήταν αδύνατο να διατηρηθεί οικονομική πειθαρχία κάτω από ένα “εύκαμπτο” περιορισμό του προϋπολογισμού όταν επικρατεί η κρατική ιδιοκτησία. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η ιδιωτική ιδιοκτησία στις μη επικερδείς επιχειρήσεις ήταν επιθυμητή (Aslund, 1995, p.267, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Ωστόσο, η οικονομία της αγοράς δεν απαγορεύει τις άλλες μορφές ιδιοκτησίας όσο αυτές μπορούν να επιβιώσουν στη δοκιμασία της αγοράς.

Ο σκοπός της διαδικασίας της θεραπείας σοκ ήταν να αναπτύξει μια οικονομία βασισμένη στις σχέσεις αγοράς χωρίς την παρουσία προαιρετικής δύναμης. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον δεν είχε σημασία ποιοι ήταν οι αρχικοί κάτοχοι ιδιοκτησίας, επειδή τελικά οι μόνες επιχειρήσεις οι οποίες μπορούσαν να επιβιώσουν ήταν εκείνες που κατείχαν αποδοτικές πρακτικές διαχείρισης. Άρα παρόλο που η διαδικασία ιδιωτικοποίησης έδινε την ιδιοκτησία των κρατικών επιχειρήσεων στους εργαζόμενους ή στους διαχειριστές ή στα μέλη της κοινωνίας, αυτοί θα ήταν ικανοί να διατηρήσουν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας τους μόνο εάν χρησιμοποιούσαν την περιουσία τους παραγωγικά ικανοποιώντας τη ζήτηση της αγοράς με ελάχιστο κόστος παραγωγής. Εάν χρησιμοποιούσαν την περιουσία τους για σκοπούς εκτός αγοράς, αυτό θα αύξανε το κόστος παραγωγής. Μακροχρόνια και μέσα σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον αυτό θα είχε ως αποτέλεσμα μια σημαντική πτώση στην ζήτηση των καταναλωτών για τα αγαθά που παράγει η επιχείρηση, διακινδυνεύοντας έτσι την βιωσιμότητα της.

Μέσα σε μια ανταγωνιστική αγορά, ο οποίος είναι και ο βασικός σκοπός των υποστηρικτών της θεραπείας σοκ, μόνο οι αποδοτικοί κάτοχοι και οι αποτελεσματικές συμπεριφορές θα μπορούσαν να επιβιώσουν, ανεξάρτητα από την αρχική διανομή της περιουσίας. Η εδραίωση σπάνιων τιμών, η αφαίρεση οποιουδήποτε κεντρικού ελέγχου και επιδοτήσεων, η ανάπτυξη του ανταγωνισμού σε εγχώριες και ξένες επιχειρήσεις και η μακροοικονομική σταθερότητα, εξασφαλίζουν ότι οι διαχειριστές υπηρετούν το συμφέρον της εταιρείας και όχι το δικό τους βλάπτοντας με αυτό τον τρόπο την βιωσιμότητα της επιχείρησης (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

3. Θεσμική δομή

Ο σκοπός της μεταβατικής διαδικασίας δεν ήταν μόνο να εξαλείψει την υπερβολική διαστροφή που υπήρχε στην κεντρική κατανομή των πόρων, αλλά ακόμη να εγκαταστήσει τους κατάλληλους θεσμούς στην οργάνωση καινούργιου μηχανισμού αγοράς για την διανομή των πόρων. Οι μεταβατικές οικονομίες δεν είχαν καπιταλιστικούς θεσμούς αλλά αντίθετα, ήταν διατεταγμένες οικονομίες

(Dabrowski, 1997, p. 44, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).Η συμμετοχή στη διαδικασία της αγοράς, όπως διαφώνησαν οι υποστηρικτές της θεραπείας σοκ, δεν βασιζόταν στην ωμή ιδιοτελή συμπεριφορά του παίρνεις ότι θέλεις με οποιοδήποτε μέσο, αντιθέτως, το μέσο που θα χρησιμοποιήσεις για να πάρεις αυτό που θέλεις πρέπει να είναι σύμφωνο με ορισμένους κανόνες. Έτσι οι μεταβατικές οικονομίες απαιτούν την ανάπτυξη ενός ανεξάρτητου συστήματος απονομής δικαιοσύνης και μια διοικητική υποταγή στους κανόνες του νόμου (Lipton and Sachs, 1992, p. 259, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Οι μεταβατικές οικονομίες έπρεπε να αναπτύξουν κατάλληλους νόμους και θεσμούς, οι οποίοι να περικλείουν ορισμένα δικαιώματα ιδιοκτησίας και καλά ενισχυμένους κανόνες συμβάσεων οι οποίοι ήταν απαραίτητοι εάν ήθελαν να επιτύχουν τα προνόμια που απορρέουν από τη διαδικασία της αγοράς. Οι νόμοι των εταιρειών θα πρέπει αν προωθούν την ίδρυση νέων επιχειρήσεων και την κατάργηση των περιορισμών που επιβάλλονται στην εγχώρια αγορά και στο διεθνές εμπόριο. Ένα αποδοτικό σύστημα αγοράς απαιτεί οι νόμοι περί χρεοκοπίας, να διευκολύνουν την εξάλειψη και την αναδόμηση των αποτυχημένων επιχειρήσεων (Aslund, 1995, p. 264,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).Για να είναι λειτουργικές οι αμερόληπτες αγορές θα πρέπει αν υπάρχουν συγκεκριμένοι κανόνες και διαδικασίες (Boone and Federov, 1997, p. 181, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002). Φυσικά, η ενσωμάτωση των μεταβατικών οικονομιών στις διεθνείς αγορές, θα προέβλεπε ένα κίνητρο για την υιοθεσία μιας συνεπούς θεσμικής δομής (Thomas and Wang, 1997, p. 222,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).Η θεσμική δομή μπορεί να εγγυηθεί ότι δεν θα υπάρξει επιστροφή σε παλιές υποθέσεις. Κατά συνέπεια, οι μεταρρυθμίσεις δεν θα μπορούσαν να ευδοκιμήσουν μέχρι οι αρχές και τα άτομα να αναπτύξουν σεβασμό για τον νόμο και τις διαδικασίες του (Bone and Federov, 1997, p.184,The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Η θεσμική δομή ήταν μια από τις πιο ενδιαφέρουσες όψεις που είχε η διαδικασία της μετάβασης.

Τα άτομα συμμετέχουν στη διαδικασία της αγοράς βασιζόμενα σε ένα ευδιάκριτο σύνολο κανόνων. Η κουλτούρα για σεβασμό των δικαιωμάτων

ιδιοκτησίας στις ώριμες οικονομίες αγοράς δεν είναι αποτέλεσμα της συνήθειας, της γνώμης ή του θρησκευτικού πιστεύω. Αυτά δεν θα μπορούσαν να υποστηρίξουν ένα περίπλοκο και καινοτόμο τρόπο συμπεριφοράς. Θα λέγαμε ότι είναι αποτέλεσμα μιας αυτοεπιβαλλόμενης διαδικασίας η οποία ξεκίνα από την “αυθόρμητη” συμπεριφορά της αγοράς. Εφόσον τα άτομα είναι ορθολογικά και κάνουν αποτελεσματικές επιλογές χρησιμοποιώντας τις σχέσεις αγοράς, το αποτέλεσμα της αγοράς θα είναι αποδοτικό. Οι καπιταλιστικοί θεσμοί που είναι το αποτέλεσμα της διαδικασίας της αγοράς, μόνο αποδοτικοί μπορεί να είναι. Τα κρατικά κυβερνητικά σώματα είναι από τη φύση τους μη αποδοτικά στην εξασφάλιση ενός αποδοτικού εποπτικού μηχανισμού. Άρα, οποιαδήποτε ανάμειξη από το κράτος θα κατέστρεφε την ηθική των επιχειρήσεων, γι’ αυτό το λόγο δεν θα πρέπει να παρεμβαίνει στη διαδικασία της αγοράς (Aslund, 1995, p. 213, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Συνεπώς, η θεσμική αλλαγή είναι ένα παράγωγο. Ο πιο σημαντικός σκοπός ήταν η επίτευξη αυτόματης ανάπτυξης των σχέσεων αγοράς διαμέσου της αφαίρεσης των περισσότερων περιορισμών της ατομικής συμπεριφοράς. Επομένως, η θεσμική δομή βοηθά στην ανάπτυξη καινούργιων σχέσεων αγοράς, το οποίο με τη σειρά του βοηθά στην ανάπτυξη της ίδιας της θεσμικής δομής.

4. Νομισματική πολιτική

Η οικονομική σταθερότητα ήταν εξαιρετικά σημαντική και επείγουσα επειδή “αποτελεί αναγκαία προϋπόθεση και την επίτευξη κοινωνικής σταθερότητας και για πολλές άλλες μεταρρυθμίσεις” (Sachs, 1996a , p. 131, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Σαν συνέπεια αυτού, η νομισματική πολιτική ήταν βασική για την επίτευξη της σταθερότητας και της φιλελευθεροποίησης (Dabrowski, 1997, p. 53, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Ο ρόλος της κεντρικής τράπεζας έπρεπε να επανεξετασθεί. Έπρεπε να γίνει μια αποδοτική νομισματική εξουσία, δεν θα μπορούσε να είναι ο προμηθευτής “μαλακών” περιορισμών στον προϋπολογισμό. Πιο σημαντικά, θα έπρεπε να υπάρχει μόνο μια κεντρική τράπεζα με αποδοτικά

εργαλεία της νομισματικής πολιτικής. Είναι απαραίτητο να αντιληφθεί κανείς ότι ο έλεγχος της προσφοράς χρήματος και της πίστωσης απαιτεί μια ανεξάρτητη κεντρική τράπεζα και όχι πολλές ανεξάρτητες τυπικές τράπεζες έχοντας την δύναμη να εκδίδουν χρήμα.

5. Δημοσιονομική πολιτική

Η εξάλειψη του υπερπληθωρισμού θα απαιτούσε μια μείωση στο μεγάλο έλλειμμα προϋπολογισμού. Εφόσον ο προϋπολογισμός είναι η βασική πηγή δημιουργίας χρήματος, και γι' αυτό το λόγο είναι και πληθωριστικός, η μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού ήταν πρωταρχικό μέλημα οποιουδήποτε οικονομικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος (Federon, 1992, p. 105, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Περιορίζοντας τις στρατιωτικές δαπάνες, εξαλείφοντας τις επιδοτήσεις, καταργώντας την χρηματοδότηση των επιχειρηματικών επενδύσεων από τις κρατικές δαπάνες και περιορίζοντας την κρατική διοίκηση, θα μπορούσε εύκολα να μειωθεί το έλλειμμα του προϋπολογισμού. Παρόλο που τα έσοδα δεν θα ήταν μεγάλα, ο σκοπός ήταν να μειωθεί η δύναμη της γραφειοκρατίας χωρίς απαραίτητα να μειωθούν οι κοινωνικές δαπάνες (Aslund, 1995, p. 181, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Όμως η μείωση του ελλείμματος του προϋπολογισμού θα είχε ως αποτέλεσμα να κλείσουν οι μη αποδοτικές επιχειρήσεις εφόσον η πηγή της επιβίωσης τους που ήταν οι κρατικές επιδοτήσεις και η φθηνή πίστωση έχουν εξαλειφθεί. Ένας ισορροπημένος προϋπολογισμός και η δημοσιονομική αξιοπιστία ήταν απαραίτητα για να εγγυηθούν στις νέες επιχειρήσεις και στους ξένους επενδυτές ότι μια μεταβατική κυβέρνηση ήταν συνεπής στο να βάλει την οικονομία της σε μια σειρά. Το έλλειμμα του προϋπολογισμού συνδέεται άμεσα με το επίπεδο πληθωρισμού. Το επίπεδο πληθωρισμού είναι μια διαδικασία που όλο και περισσότερο αυξάνει το έλλειμμα προϋπολογισμού και εκφράζεται ως ποσοστό του GDP. Όσο καλύτερος ο προϋπολογισμός ως ποσοστό GDP, εάν όλα τα άλλα παραμένουν σταθερά, τόσο υψηλότερο είναι το πληθωριστικό επίπεδο. “Με αυτή τη λογική, το πιο σημαντικό βήμα για την νομισματική σταθερότητα, στις περισσότερες περιπτώσεις, δεν είναι

η νομισματική πολιτική αλλά η δημοσιονομική πολιτική” (Sachs, 1997a , p. 249, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Και αυτό γιατί έχει προταθεί στις μεταβατικές οικονομίες από το IMF και από άλλους διεθνείς οργανισμούς να μειωθεί ουσιαστικά το έλλειμμα προϋπολογισμού. Εν το μεταξύ, η μείωση του ελλείμματος προϋπολογισμού θα έχει ως αποτέλεσμα την πραγματική μείωση των διαθέσιμων πηγών οι οποίες ανακουφίζουν από τις βραχυχρόνιες αρνητικές συνέπειες ενός μεταβατικού προγράμματος, όπως είναι η ανεργία και η μείωση του βιοτικού επιπέδου. Εφόσον όμως ο πληθωρισμός μπορεί να μειωθεί όταν μειώνεται το έλλειμμα προϋπολογισμού, θα μπορεί επίσης να μειωθεί μεταβάλλοντας τον τρόπο με τον οποίο το έλλειμμα χρηματοδοτείται (Sachs, 1994a , p. 6, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Όσο το έλλειμμα προϋπολογισμού χρηματοδοτείται από ξένες πηγές χρηματοδότησης ή από εγχώριο δανεισμό (με τη δημιουργία της αγοράς κρατικού ομολόγου) δεν θα καταλήξει σε πληθωρισμό. Η είσοδος στην αγορά κρατικού ομολόγου θα είχε επιτρέψει την ευκαμψία της δημοσιονομικής και αντιπληθωριστικής πολιτικής επιτρέποντας στην κυβέρνηση να δανειστεί από εγχώριους επενδυτές απ’ ότι να τυπώσει χρήμα. Κατά συνέπεια, ήταν πιθανό να έχουμε χαμηλό πληθωρισμό και έλλειμμα προϋπολογισμού, τα οποία θα μπορούσαν να χρηματοδοτήσουν τα απαραίτητα κοινωνικά προγράμματα. Η αγορά κρατικού ομολόγου θα μπορούσε επίσης να απορροφήσει τα υπερβάλλοντα έσοδα λόγω της νομισματικής απειλής, η οποία πιέζει για έσοδα λόγω της ανεπαρκούς προσφοράς αγαθών και υπηρεσιών κάτω από το προαναφερθέν καθεστώς (Frydman, Rapaczynski and Turkewitz, 1997, p. 63, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Τα οφέλη των κρατικών ομολόγων έχουν αναγνωριστεί από τις μεταβατικές οικονομίες ιδρύοντας και εγκαθιστώντας μια αγορά κρατικού ομολόγου (Sachs, 1997a , p. 246, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Η επιμονή του IMF να εστιάζει στην μείωση του προϋπολογισμού αντί στην πολιτική ελλειμμάτων (Sachs, 1994, p. 8, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002) έχει επιβάλει την αναγκαία προϋπόθεση ότι το IMF έχει σκοπό την μείωση του προϋπολογισμού και έτσι ο σκοπός αυτός δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να χρηματοδοτήσει το έλλειμμα του προϋπολογισμού.

6. Διεθνές εμπόριο και ξένοι αρωγοί

Η προσέγγιση της θεραπείας σοκ υποστήριζε την πλήρη φιλελευθεροποίηση του τομέα του διεθνούς εμπορίου με την υποτίμηση του νομίσματος στο επίπεδο της μαύρης αγοράς και με την αφαίρεση των δασμών εμπορίου. Η ριζική φιλελευθεροποίηση του εμπορίου ήταν ένα βασικό συστατικό για μια επιτυχημένη εμπορική απόδοση στις μεταβατικές οικονομίες (De Menil, 1997, p. 275, *The Political Economy of Shock Therapy*, John Marangos, 2002). Και αυτό γιατί το ελεύθερο διεθνές εμπόριο ήταν ο πιο αποδοτικός τρόπος να εγκατασταθεί ο πραγματικός ανταγωνισμός καθώς οι μεταβατικές οικονομίες θεωρούνταν μικρές οικονομίες στην διεθνή αρένα και ήταν πολύ κοντά σε εγγύτητα με τις ώριμες οικονομίες αγοράς της δυτικής Ευρώπης. Φαίνεται επίσης κατάλληλο ότι το ελεύθερο εμπόριο ήταν ένας τρόπος να εγκαινιαστεί ο ανταγωνισμός. Οι μεταβατικές οικονομίες κυβερνούνταν από τα ισχυρά μονοπώλια με οικονομική και πολιτική δύναμη. Ο ανταγωνισμός με τις ξένες επιχειρήσεις θα μείωνε ουσιαστικά ή θα εξάλειφε την μονοπωλιακή οικονομική δύναμη και κατά συνέπεια και την πολιτική δύναμη. Η φιλελευθεροποίηση του εμπορίου θα δημιουργούσε θετικές εξωτερικότητες. Οι μεταβατικές οικονομίες είναι ικανές να εισάγουν ένα λογικό σύστημα τιμών και θα μπορούσαν να ωφεληθούν από την μεταφορά της τεχνολογίας η οποία θα προκαλούσε αύξηση της παραγωγικής δύναμης. Αυτό ήταν ακόμη ενεργητικό για την μείωση της μόλυνσης του περιβάλλοντος, καθώς οι ξένες επενδύσεις θα ήταν ικανές να εκσυγχρονίσουν τον εξοπλισμό (Esty, 1997, p. 378, *The Political Economy of Shock Therapy*, John Marangos, 2002). Λόγω της διεθνούς ενοποίησης, μια ουσιαστική αύξηση των εξαγωγών θα λάμβανε χώρα. Η αύξηση των εξαγωγών οφειλόταν στις χαμηλές αμοιβές και στις υψηλές δεξιότητες που χαρακτήριζαν τις οικονομίες αυτές. Οι εξαγωγές θα προκαλούσαν ανάπτυξη η οποία θα αφαιρούσε το αποκαλούμενο “λίμνιασμα” και θα προκαλούσε μια αύξηση του βιοτικού επιπέδου. Η διεθνής αγορά ήταν ικανή να τροφοδοτήσει με τεχνολογία, διοικητική πραγματογνωμοσύνη, οργανωτικές τεχνικές και οικονομικό κεφάλαιο. Οι μεταβατικές οικονομίες μπορούσαν να υιοθετήσουν νέα τεχνολογία δυναμώνοντας έτσι τις επιδεξιότητες της εργατικής τους δύναμης. Οι μεταβατικές οικονομίες ακόμη μπορούσαν να προσφέρουν νέες αγορές με βραχυχρόνιες και μακροχρόνιες

ευκαιρίες για εμπόριο και επένδυση, όπως επίσης και να εξασφαλίσουν την ειρηνική οικονομική ανάπτυξη του έθνους.

7. Κοινωνική πολιτική

Υπήρχε ακόμα η ανάγκη για την ανάπτυξη μιας κοινωνικής πολιτικής συνεπή με την οικονομία της αγοράς εφόσον η κοινωνική πολιτική που υπήρχε κάτω από την κεντρικά σχεδιαζόμενη δομή ήταν ακατάλληλη. Μια ραγδαία μεταρρύθμιση όπως η θεραπεία σοκ μπορούσε να παρέχει ανακατεύθυνση των πόρων στους φτωχούς, προσφέροντας τους τις απαραίτητες ευκαιρίες για να συμμετάσχουν στην αγορά και στις πολιτικές διαδικασίες. Αντίθετα, μια βαθμιαία διαδικασία μεταρρύθμισης θα παρείχε ευκαιρίες για τις προνομιούχες τάξεις και για τους αντίπαλους της μεταρρύθμισης να χρησιμοποιήσουν τη δύναμη τους καταλαμβάνοντας τα οφέλη των δαπανηρών κοινωνικών προγραμμάτων (Graham, 1997, p. 340, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Έτσι η πολιτεία έπρεπε να μεταφέρει το ενδιαφέρον της από τη σφαίρα παραγωγής και να δώσει έμφαση στην παροχή υπηρεσιών. Το κοινωνικό καταναλωτικό πρόγραμμα κάτω από τον κεντρικό σχεδιασμό συμβάλει στη δημιουργία άκαμπτου ελλείμματος προϋπολογισμού. Για να είναι ικανές να χρηματοδοτήσουν τις τεράστιες κοινωνικές μεταβιβάσεις, οι μεταβατικές οικονομίες έπρεπε να επιβάλουν υψηλούς φόρους οι οποίοι με τη σειρά τους θα οδηγούσαν στην διαστροφή, στην εκροή κεφαλαίου, σε “επιδρομή” φόρων και σε παράνομη οικονομική δραστηριότητα μέσω της μαύρης αγοράς (Sachs, 1997 a, p. 253, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002). Καθώς υπήρχε η ανάγκη να μειωθούν οι κοινωνικές μεταβιβάσεις, υπήρχαν τεράστια εμπόδια στην πολιτική διαδικασία ώστε να περιοριστούν αυτά τα έξοδα. Στο μεταξύ, υπήρχε η ανάγκη να βοηθήσουν οι φτωχοί και οι ευπαθείς ομάδες κατά τη διαδικασία της μετάβασης. Η μεταβατική διαδικασία συμπεριλάμβανε τον μετασχηματισμό της ανεργίας από συγκαλυμμένη σε ακάλυπτη, προκαλώντας έτσι δυσσυνέκεια (Balcerowicz, Blaszczyk and Dabrowski, 1994, p. 83, The Political

Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002). Έτσι, ένα ασφαλές δίκτυο ήταν ζωτικής σημασίας για την επιτυχία του μεταρρυθμιστικού προγράμματος.

Η κοινωνική πολιτική δεν θα έπρεπε να είναι μεροληπτική και έτσι θα έπρεπε να είναι διαθέσιμη σε όλους τους ανθρώπους που ήθελαν βοήθεια. Η κοινωνική πολιτική ακόμη δεν έπρεπε να ενθαρρύνει την εξάρτηση. Και αυτός είναι και ο λόγος που έχει αναφερθεί ως ασφαλές δίκτυο και όχι ως κράτος πρόνοιας, καθώς το δίκτυο αυτό ασφαλείας προβλέπεται μόνο για εκείνους που δεν μπορούν να συμμετέχουν στην διαδικασία της αγοράς για λόγους όπως αρρώστια, απώλεια εργασίας, εγκυμοσύνη. Η βοήθεια αυτή πρέπει να είναι βραχυχρόνια αποθαρρύνοντας έτσι την εξάρτηση. Ένα κράτος πρόνοιας είναι προαιρετικό, κάνοντας διακρίσεις στους ανθρώπους με βάση τη φυλή, το χρώμα και την οικογενειακή κατάσταση τους. Δεν ενθαρρύνει τα άτομα να επιστρέψουν στην δουλειά τους ενισχύοντας μ' αυτό τον τρόπο την εξάρτηση και αποξηραίνοντας τους σπάνιους οικονομικούς πόρους. Κατά συνέπεια, η πολιτική απασχόλησης πρέπει να εντείνει ότι “η έμφυτη θέση του κάθε ατόμου πρέπει να είναι να κερδίζει τα προς το ζην” (Layard and Richter, 1997, p. 162, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ

Το μοντέλο της θεραπείας σοκ τόνισε την επιτακτική ανάγκη για αλλαγή από την θέση των ελλειμμάτων και του υπερπληθωρισμού σε μια κατάσταση όπου η ποσότητα που ζητείται και η ποσότητα που προσφέρεται να φτάνουν την ισορροπία. Αυτό περιελάμβανε την μείωση των υψηλών επιπέδων πληθωρισμού και την γρήγορη υποτίμηση, αναιρώντας το έλλειμμα του προϋπολογισμού και σταματώντας τη μείωση της παραγωγής. Αυτό απαιτούσε την άρση όλων των περιορισμών ώστε να αφεθούν οι τιμές και οι μισθοί να ισορροπήσουν. Για να απαλλαγούμε από τις πιέσεις του υπερπληθωρισμού, το έλλειμμα του προϋπολογισμού έπρεπε να μειωθεί καταργώντας τις επιδοτήσεις και αυξάνοντας ουσιαστικά τους φόρους. Η νομισματική πολιτική έπρεπε να είναι επίσης περιοριστική εξαλείφοντας τις φτηνές πιστώσεις που προέβλεπε η κεντρική τράπεζα και η προσφορά χρήματος πρέπει να στοχεύει στο ρυθμό ανάπτυξης του GDP για να μειωθεί ο πληθωρισμός. Για την εισαγωγή του ανταγωνισμού, ένα καθεστώς ελευθέρου εμπορίου ήταν αναγκαίο ώστε να μπορεί να αντισταθμίσει την πολύ μονοπωλιακή εγχώρια βιομηχανία. Παράλληλα, ένα πλήρως μετατρέψιμο συνάλλαγμα θα μείωνε τον πληθωρισμό και θα έκανε πιθανό το ελεύθερο εμπόριο. Γι' αυτό το λόγο, ο αντικειμενικός σκοπός ήταν να μειωθεί η συναθροιστική ζήτηση μειώνοντας το έλλειμμα του προϋπολογισμού, την προσφορά χρήματος, το πραγματικό ισοζύγιο και τους πραγματικούς μισθούς. Στην ουσία, το μοντέλο της θεραπείας σοκ είναι ένα ορθόδοξο μακροοικονομικό πρόγραμμα σταθεροποίησης που δίνει έμφαση στη φιλελευθεροποίηση των τιμών και στην άκαμπτη προϋπολογιστική πολιτική (Aslund, 1995, p. 66, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Η πορεία της οικονομικής ανάπτυξης που εγκαινιάστηκε με την διαδικασία της θεραπείας σοκ θα μπορούσε να θεωρηθεί ραγδαία μέσα στο ιστορικό περιβάλλον, από τότε που οι ώριμες οικονομίες της αγοράς επιδεικνύουν τη διαδικασία βαθμιαίας επίλυσης ως την κατάλληλη μέθοδο. Οι μεταβατικές οικονομίες εισήλθαν στην οικονομική ανάπτυξη σε δεύτερο στάδιο σε σχέση με τις ώριμες οικονομίες αγοράς και έτσι θα είναι επηρεασμένες από την στρατηγική τους σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη.

Οι μεταβατικές οικονομίες που περιβάλλονταν από ώριμες οικονομίες αγοράς ήταν αποφασισμένες να επιτύχουν το βιοτικό επίπεδο των προοδευμένων αυτών οικονομιών υιοθετώντας την κυρίαρχη άποψη της ελεύθερης αγοράς. Κατά συνέπεια, η υλοποίηση της προσέγγισης της θεραπείας σοκ θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως μια εκούσια απόφαση των μεταβατικών οικονομιών. Οι μεταβατικές οικονομίες φιλοδοξούσαν να στενέψουν το χάσμα που υπήρχε στο εισόδημα και αυτό ζητούσαν να γίνει όσο το δυνατόν γρηγορότερα και με οποιοδήποτε κόστος. Αυτό ήταν πολύ δύσκολο να συμβεί με τις φτωχές οικονομικές καταστάσεις που προϋπήρχαν και οι οποίες περιόριζαν δυναμικά την ανάπτυξη τους. Σ' αυτό το σημείο εμφανίστηκε μια αντιλογία η οποία και οδήγησε σε εντάσεις (Ofer,1987, p. 1769, The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002). Όμως οι εντάσεις έφεραν ανυπομονησία και η ανυπομονησία κατέληξε σε πιο ακραίες, πιο ραγδαίες και πιο ριζικές μεταρρυθμίσεις, στην περίπτωση μας είναι η διαδικασία της θεραπείας σοκ, από εκείνες που χρησιμοποίησαν οι ώριμες οικονομίες αγοράς όταν άρχισαν την οικονομική τους ανάπτυξη. Γι' αυτό το λόγο, η μεταβατική διαδικασία της θεραπείας σοκ, μπορεί να ερμηνευτεί ως η ανάγκη των μεταβατικών οικονομιών, που εισήλθαν καθυστερημένα στην οικονομική ανάπτυξη, να επιτύχουν το βιοτικό επίπεδο των προοδευμένων οικονομιών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων χωρίς αναβολή με την πεποίθηση ότι και τα οφέλη από αυτές θα ήταν εξίσου άμεσα.

Όμως είναι πιθανό να ερμηνευτεί η διαδικασία της θεραπείας σοκ ως μια στρατηγική η οποία επιβάλλεται στις μεταβατικές χώρες. Η διεθνής χρηματοδότηση η οποία βασίζεται στην υλοποίηση πολιτικών οι οποίες ικανοποιούν την επικρατούσα άποψη, αυτό είναι η ελεύθερη αγορά. Για να είναι δυνατόν να εξασφαλιστεί η διεθνής χρηματοδότηση από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (IMF) και την Παγκόσμια Τράπεζα, οι μεταβατικές οικονομίες έπρεπε να ικανοποιούν τις συνθήκες οι οποίες επιβάλλονται όσο αναφορά την υλοποίηση της προσέγγισης της θεραπείας σοκ. Διαφορετικά καμιά χρηματοδότηση δεν θα ήταν διαθέσιμη, και ως αποτέλεσμα δεν δίνεται καμιά επιλογή στις μεταβατικές οικονομίες (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos,2002).

Το μοντέλο της θεραπείας σοκ υποθέτει μεγάλες διαγραφές χρεών και μεγάλη οικονομική βοήθεια υπό την μορφή δωρεών και μακροπρόθεσμων δανείων. Εκτός βέβαια αν η ξένη βοήθεια ήταν πραγματικά κάτω από το απαραίτητο ποσό και με τη

μορφή πίστωσης εξαγωγών. Εν το μεταξύ, η οικονομική υποστήριξη από τις ώριμες οικονομίες αγοράς ήταν μέτρια αν όχι εντελώς ανεπαρκής.

Υπήρχε μια εσωτερική αντιλογία όσο αναφορά το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα: η διαδικασία της θεραπείας σοκ, αν και ραγδαία, χρειαζόταν ορισμένο ακαθόριστο χρόνο για να είναι λειτουργική, εξαρτώμενη από τον εύθραυστο συνδυασμό κυβερνήσεων βασιζόμενες στην δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Κάτω από αυτές τις περιστάσεις ήταν αδύνατο για ένα μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα αυτού του μεγέθους και κοινωνικού κόστους να επιβιώσει σε μια δημοκρατική διαδικασία λήψης αποφάσεων. Μια δημοκρατική πολιτική διαδικασία ήταν μη – συνεπής με την υποστήριξη της μεταβατικής διαδικασίας της θεραπείας σοκ. Οι υποστηρικτές της θεραπείας σοκ ήλπιζαν ότι αυτή η ασυνέπεια θα μπορούσε να παραβλεφθεί από τις ουτοπικές δράσεις των αρχηγών των ωρίμων οικονομιών αγοράς και από την αξιοπιστία προσδιορισμένη στους διεθνείς οικονομικούς θεσμούς για την σταθεροποίηση των οικονομικών ανερχόμενων από την αφάνεια. Έχει ήδη τονιστεί ότι τα προβλήματα που συνδέονται με την διαδικασία των μεταρρυθμίσεων ήταν πολιτικά, όχι οικονομικά. Έτσι η οικονομική βοήθεια ήταν κυρίως πολιτική βοήθεια που απαιτούσε τη στήριξη των αδύναμων κυβερνήσεων οι οποίες υλοποιούσαν την διαδικασία της θεραπείας σοκ μέσα σε ένα δημοκρατικό περιβάλλον. Ο σκοπός της ξένης βοήθειας ήταν να ελαττώσει τον πόνο των ατόμων μέσα σε μια συνεχή εφαρμογή της μεταβατικής διαδικασίας της θεραπείας σοκ και τη ίδια στιγμή, ελπίζοντας, να διατηρήσει την στήριξη της κυβέρνησης. Η υποστήριξη της κυβέρνησης που εκτελέστηκε κατά τη διαδικασία της θεραπείας σοκ ήταν πολύ υψηλή στα αρχικά στάδια. Όταν η οικονομική υποστήριξη δεν ήταν διαθέσιμη, η δημοφιλής αυτή στήριξη άρχισε να ελαττώνεται όσο το κοινωνικό κόστος αυξανόταν. Το αποτέλεσμα ήταν οι κυβερνήσεις, οι οποίες έβαλαν σε εφαρμογή την διαδικασία της θεραπείας σοκ, μετά το τέλος μιας περιόδου έχασαν τη δύναμη τους και συγχρόνως ντρόπιαζαν την μεταβατική διαδικασία της θεραπείας σοκ (The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, 2002).

Μια μη δημοκρατική διαδικασία είναι συνεπής με τη θεραπεία σοκ. Ωστόσο ο απολυταρχισμός δεν μπορεί να επιβιώσει μακροχρόνια (Marangos, 1997, 1999, 2002).

ΤΟ ΔΟΓΜΑ ΤΟΥ ΣΟΚ

Στο σημείο αυτό της ανάλυσής μας, θα ήταν εξαιρετικά διαφωτιστικό, όσο αναφορά την κατανόηση του πόσο ραγδαία τελικά και καταστροφική ή όχι είναι η θεραπεία σοκ, βλέποντάς και συγκρίνοντάς την ας πούμε με τα βασανιστήρια κατά τη διάρκεια της ανάκρισης ενός ατόμου. Συγκρίνοντας το σοκ που δέχεται μια οικονομία, μια πολιτική διαδικασία, με το σοκ που μπορεί να δεχθεί ένα άτομο που

ανακρίνεται-‘ξαναπλάθεται’ θα λέγαμε, και θα καταλάβουμε στη συνέχεια το γιατί, σχεδόν μέχρι θανάτου. Και ακόμη και αν ο θάνατος δεν ήταν σωματικός, τότε ήταν σίγουρα ψυχικός.

ΤΑ ΒΑΣΑΝΙΣΤΗΡΙΑ ΩΣ ΜΕΤΑΦΟΡΑ

Από τη Χιλή μέχρι την Κίνα και το Ιράκ, τα βασανιστήρια υπήρξαν ο σιωπηλός εταίρος στη σταυροφορία για μια παγκόσμια ελεύθερη αγορά. Όμως τα βασανιστήρια είναι κάτι περισσότερο από ένα εργαλείο που χρησιμοποιείται για να επιβληθούν ανεπιθύμητες πολιτικές σε εξεγερμένους ανθρώπους. Είναι επίσης μια μεταφορά για την υποκείμενη λογική του δόγματος του σοκ (Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Τα βασανιστήρια, ή «πιεστική ανάκριση» στη γλώσσα της CIA, είναι μια σειρά από τεχνικές που έχουν σχεδιαστεί για να προκαλούν στους κρατούμενους μια κατάσταση έντονου αποπροσανατολισμού και σοκ, με σκοπό να υποχρεωθούν να προβούν σε ομολογίες παρά τη θέλησή τους. Ο τρόπος για να σπάσουν «ανθεκτικές πηγές πληροφοριών» είναι να προκληθεί μια βίαιη ρήξη ανάμεσα στους κρατούμενους και στην ικανότητά τους να κατανοούν τον κόσμο που τους περιβάλλει. Στην αρχή οι αισθήσεις αποστερούνται κάθε εξωτερικό ερέθισμα, ενώ στη συνέχεια το σώμα βομβαρδίζεται με εξαιρετικά έντονα ερεθίσματα (ηλεκτροσόκ, ξυλοδαρμούς, στροβοσκοπικά φώτα, εκκωφαντική μουσική).

Ο σκοπός αυτού του σταδίου της «εξασθένισης των αντιστάσεων» είναι η πρόκληση ενός είδους καταιγίδας στον ανθρώπινο νου: Οι κρατούμενοι εξωθούνται σε ψυχολογική παλινδρόμηση και φοβούνται τόσο πολύ, ώστε δεν μπορούν πλέον να σκεφτούν ορθολογικά ή να προστατέψουν τον εαυτό τους. Όταν βρεθούν σε αυτή την κατάσταση σοκ, οι περισσότεροι δίνουν στους ανακριτές τους ότι τους ζητούσαν: πληροφορίες, ομολογίες, αποκήρυξη των προηγούμενων πεποιθήσεών τους. Όπως εξηγείται συνοπτικά σε ένα από τα εγχειρίδια της CIA: «Υπάρχει ένα μεσοδιάστημα που ενδέχεται να είναι εξαιρετικά σύντομο-αναστολής της ζωτικότητας, ένα είδος ψυχολογικού σοκ ή παράλυσης. Προκαλείται από μια τραυματική- ή υποσυνείδητα τραυματική-εμπειρία, η οποία καταλύει τόσο τον κόσμο που είναι οικείος στον ύποπτο όσο και την εικόνα που έχει για τον εαυτό του μέσα σε αυτό τον κόσμο. Οι πεπειραμένοι ανακριτές αναγνωρίζουν αυτό το φαινόμενο όταν εμφανίζεται και γνωρίζουν ότι αυτή είναι η στιγμή που η πηγή πληροφοριών είναι περισσότερο ανοιχτή σε υποδείξεις, συνεπώς πολύ πιο πιθανό να συμμορφωθεί από ότι πριν βιώσει το σοκ» (Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Το δόγμα του σοκ μιμείται επακριβώς αυτή τη διαδικασία και προσπαθεί να επιτύχει σε μαζική κλίμακα ότι επιτυγχάνουν τα βασανιστήρια κατά τη διάρκεια της ανάκρισης ενός ατόμου.

**Ο ΓΙΟΥΕΝ ΚΑΜΕΡΟΝ, Η CIA ΚΑΙ Η ΜΑΝΙΩΔΗΣ ΕΠΙΔΙΩΞΗ ΝΑ
ΑΠΟΔΟΜΗΘΕΙ ΚΑΙ ΝΑ ΑΝΑΠΛΑΣΤΕΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΙΝΟΣ ΝΟΥΣ**

*(Αποσπάσματα από το βιβλίο: Το Δόγμα του Σοκ- Η Άνοδος του Καπιταλισμού
της Καταστροφής)*

«Δε μιλάω πια σε δημοσιογράφους», μου λέει μια φωνή γεμάτη ένταση από την άλλη άκρη της τηλεφωνικής γραμμής. «Τι θέλεις;»

Σκέφτομαι ότι έχω περίπου είκοσι δευτερόλεπτα στη διάθεσή μου και ότι δεν θα είναι εύκολο. Πώς να εξηγήσω στην Γκέιλ Κάσνερ τι θέλω, πώς να της αφηγηθώ εν συντομία το ταξίδι που με οδήγησε σε αυτή;

Η αλήθεια φαντάζει τόσο παράξενη: «Γράφω ένα βιβλίο για το σοκ. Για το πώς οι χώρες υφίστανται σοκ: από πολέμους, τρομοκρατικές επιθέσεις, πραξικοπήματα και φυσικές καταστροφές. Και στη συνέχεια πώς υφίστανται ένα ακόμα σοκ: από εταιρείες και πολιτικούς οι οποίοι εκμεταλλεύονται τον φόβο και τον αποπροσανατολισμό που προκάλεσε το πρώτο σοκ για να προωθήσουν μια οικονομική θεραπεία-σοκ. Αλλά και για το πώς οι άνθρωποι που αντιστέκονται σε αυτές τις πολιτικές υφίστανται, αν είναι αναγκαίο, ένα τρίτο σοκ: από αστυνομικούς, στρατιώτες και ανακριτές. Θέλω να σου μιλήσω επειδή, κατά τη γνώμη μου, είσαι ανάμεσα στους ανθρώπους που έχουν υποστεί το πιο ισχυρό σοκ και επιβίωσαν, αφού είσαι μια από τους ελάχιστες επιζήσαντες των μυστικών πειραμάτων που έκανε η CIA πάνω στα ηλεκτροσόκ και άλλες "ειδικές ανακριτικές τεχνικές". Έχω λόγους να πιστεύω ότι όσα έμαθαν από τα πειράματα που έγιναν πάνω σου τη δεκαετία του 1950 στο Πανεπιστήμιο Μακγκίλ τα εφαρμόζουν σήμερα στους κρατούμενους στον κόλπο του Γκουαντάναμο και στο Άμπου Γκράιμπ».

Όχι δεν μπορώ να της δώσω αυτή την απάντηση. Περιορίζομαι λοιπόν στο να πω:

«Ταξίδεψα πρόσφατα στο Ιράκ και προσπαθώ να καταλάβω το ρόλο που παίζουν τα βασανιστήρια που γίνονται εκεί. Μας είπαν ότι ο σκοπός των βασανιστηρίων είναι η απόσπαση πληροφοριών, αλλά έχω την αίσθηση ότι δεν είναι μόνο αυτός. Πιστεύω ότι τα βασανιστήρια έχουν επίσης σχέση με την προσπάθεια να οικοδομηθεί ένα νέο μοντέλο διακυβέρνησης, να αποδομηθεί η σκέψη των ανθρώπων και να αναπλαστεί από το μηδέν».

Όταν μου απαντάει έπειτα από μια μακριά παύση, η φωνή της έχει διαφορετικό τόνο. Παρόλο που δονείται ακόμα από την ένταση, υπάρχει κάτι σαν... ανακούφιση;

«Μόλις περιέγραψες τι ακριβώς μου έκαναν η CIA και ο Γιούν Κάμερον. Προσπάθησαν να με διαλύσουν και να με ξαναφτιάξουν. Όμως δεν τα κατάφεραν».

Σε λιγότερο από είκοσι τέσσερις ώρες χτυπάω την πόρτα του διαμερίσματος της Γκέιλ Κάσνερ, σε μια γκρίζα και παλιά πολυκατοικία του Μόντρεαλ.

«Είναι ανοιχτά», μου απαντάει με φωνή που μόλις ακούγεται.

Η Γκέιλ μου είχε πει ότι θα άφηνε την πόρτα ξεκλειδωτή, επειδή δυσκολεύεται να στέκεται όρθια: Ο πόνος από τα μικροσκοπικά κατάγματα στη σπονδυλική της στήλη αυξάνεται με τα χρόνια εξαιτίας της αρθρίτιδας. Ο πόνος στην πλάτη της δεν είναι το μοναδικό ενθύμιο από τις εξήντα τρεις φορές που εκατόν πενήντα με διακόσια βολτ ηλεκτρικού ρεύματος διαπέρασαν τους μετωπιαίους λοβούς του εγκεφάλου της, ενώ οι βίαιες συσπάσεις του σώματός της πάνω στο τραπέζι προκαλούσαν κατάγματα, εξάρθρώσεις, αιματώματα και σπασίματα δοντιών.

Η Γκέιλ με χαιρετάει από την μπλε ανατομική πολυθρόνα της. Αργότερα θα μάθω ότι μπορεί να τη ρυθμίζει σε είκοσι διαφορετικές θέσεις, και το κάνει ασταμάτητα, σαν φωτογράφος που προσπαθεί να εστιάσει το φακό της μηχανής του. Σε αυτή την πολυθρόνα περνάει τις μέρες και τις νύχτες της, αναζητώντας μια βολική θέση και προσπαθώντας να μην αποκοιμηθεί, ώστε να αποφύγει αυτά που ονομάζει «τα ηλεκτρικά όνειρά μου». Τότε είναι που βλέπει «αυτόν»: τον δρ Γιούν Κάμερον, τον από πολλού νεκρό ψυχίατρο που την υπέβαλε στα ηλεκτροσόκ και σε άλλα βασανιστήρια πριν από πολλά χρόνια.

«Χτες το βράδυ με επισκέφθηκε δύο φορές το Διαπρεπές Τέρας», μου λέει μόλις μπαίνω στο διαμέρισμα. «Δε θέλω να σε κάνω να αισθανθείς άσχημα, αλλά ήταν εξαιτίας του τηλεφωνήματος σου από το πουθενά, εξαιτίας όλων αυτών των ερωτήσεων που μου έκανες».

Συνειδητοποιώ ότι ίσως να μην είναι καλή ιδέα η παρουσία μου εκεί. Και το αίσθημα αυτό γίνεται πιο έντονο όταν εξερευνώ με το βλέμμα μου το διαμέρισμα και αντιλαμβάνομαι ότι δεν υπάρχει κάποιο σημείο για να καθίσω. Κάθε σπιθαμή του χώρου είναι καλυμμένη από ετοιμόρροπες στοίβες χαρτιών και βιβλίων, τοποθετημένων ωστόσο με κάποιου είδους ταξινομικό σύστημα, όπως υποδηλώνουν τα κίτρινα αυτοκόλλητα χαρτάκια που προεξέχουν από τα βιβλία. Η Γκέιλ μου υποδεικνύει το μοναδικό ελεύθερο σημείο στο δωμάτιο, όπου υπάρχει μια ξύλινη

καρέκλα που δεν είχα προσέξει. Όμως πανικοβάλλεται ελαφρώς όταν της λέω ότι χρειάζομαι λίγο χώρο για το μαγνητοφωνάκι μου. Δεν υπάρχει περίπτωση να το ακουμπήσω στο τραπεζάκι δίπλα στην πολυθρόνα της, όπου είκοσι άδεια πακέτα τσιγάρων Matinee Regular σχηματίζουν μια τέλεια πυραμίδα. Τα πακέτα μοιάζουν σαν η Γκέιλ να έχει βάλει μαύρο το εσωτερικό τους, αλλά, κοιτώντας πιο προσεκτικά, συνειδητοποιώ ότι είναι καλυμμένα από πυκνογραμμένα μικροσκοπικά γράμματα: ονόματα, αριθμούς, χιλιάδες λέξεις.

Όση ώρα μιλάμε η Γκέιλ σκύβει συχνά για να σημειώσει κάτι σε ένα κομμάτι χαρτί ή σε ένα πακέτο τσιγάρων-«Μια σημείωση προς τον εαυτό μου, διαφορετικά δεν θα το θυμάμαι», μου εξηγεί. Για εκείνη, τα όσα γράφει σε κομματάκια χαρτιού και σε πακέτα τσιγάρων είναι κάτι περισσότερο από ένα ασυνήθιστο σύστημα αρχειοθέτησης. Είναι η ίδια της η μνήμη.

Σε ολόκληρη την ενήλικη ζωή της το μυαλό της Γκέιλ την πρόδιδε: Τα γεγονότα εξατμίζονται ακαριαία, οι αναμνήσεις της μοιάζουν με διάσπαρτα φωτογραφικά στιγμιότυπα. Μερικές φορές θυμάται όλες τις λεπτομέρειες ενός συμβάντος, αν όμως τη ρωτήσεις για τη χρονική στιγμή που αυτό έλαβε χώρα, ενδέχεται να πέσει έξω μέχρι και δύο δεκαετίες.

Για πολλά χρόνια η Γκέιλ δεν μπορούσε να εξηγήσει την αδύναμη μνήμη της, καθώς και πολλά άλλα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά της. Για παράδειγμα, δεν ήξερε για ποιο λόγο κυριευόταν από ανεξέλεγκτο πανικό όταν την τίνιζε το ρεύμα του ηλεκτρικού διακόπτη που άνοιγε την πόρτα του γκαράζ. Το κυριότερο, δεν μπορούσε να καταλάβει για ποιο λόγο θυμόταν τα περισσότερα γεγονότα της ενήλικης ζωής της, αλλά σχεδόν τίποτα από την περίοδο πριν γίνει είκοσι ετών. Όταν συναντούσε κάποιον που ισχυριζόταν ότι τη γνώριζε από τα παιδικά της χρόνια, του έλεγε: «Ξέρω ποιος είσαι, αλλά δεν μπορώ να θυμηθώ από που ακριβώς σε γνωρίζω. Προσποιούμαι».

Η Γκέιλ πίστευε ότι ευθυνόταν η εύθραυστη διανοητική της υγεία. Από τα είκοσι μέχρι τα τριάντα της αγωνιζόταν ενάντια στην κατάθλιψη και στην εξάρτησή της από χάπια, ενώ μερικές φορές οι νευρικοί κλονισμοί της ήταν τόσο σοβαροί, ώστε να πέφτει σε κώμα και να καταλήγει στο νοσοκομείο. Τα περιστατικά αυτά είχαν ως συνέπεια να την αποκηρύξει η οικογένειά της, αφήνοντάς τη τόσο μόνη και απελπισμένη, ώστε για να επιβιώσει έψαχνε στους σκουπιδοτενεκέδες έξω από τα παντοπωλεία.

Ωστόσο υπήρχαν ενδείξεις ότι είχε βιώσει ακόμα πιο τραυματικές εμπειρίες σε νεαρή ηλικία. Προτού η οικογένειά της διακόψει τις σχέσεις μαζί της, η Γκέιλ και η δίδυμη αδερφή της είχαν διαπληκτιστεί αρκετές φορές για τα όσα είχαν συμβεί κατά τη διάρκεια μιας περιόδου που η κατάστασή της ήταν πολύ άσχημη και η Ζέλντα έπρεπε να την περιποιείται. «Δεν μπορείς να φανταστείς τι πέρασα», έλεγε η Ζέλντα. «Κατουρούσες στο σαλόνι, βύζαινες τον αντίχειρά σου, μιλούσες σαν μωρό και απαιτούσες να σου δώσω το μπιμπερό του γιου μου. Τέτοια πράγματα ήμουν αναγκασμένη να ανέχομαι!». Η Γκέιλ δεν μπορούσε να βγάλει άκρη. Αλλόκοτα πράγματα.

Κοντά στα πενήντα της η Γκέιλ συνδέθηκε με τον Τζέικομπ, έναν άντρα τον οποίο περιγράφει ως «αδερφή ψυχή» της. Ο Τζέικομπ, είχε επιβιώσει από το Ολοκαύτωμα και τον απασχολούσε επίσης το ζήτημα της μνήμης και της απώλειας. Τον προβληματίζε ιδιαίτερα το γεγονός ότι η Γκέιλ δεν θυμόταν τα νεανικά της χρόνια. «Θα πρέπει να υπάρχει κάποια αιτία», επαναλάμβανε για αυτό το κενό στη ζωή της Γκέιλ.

Το 1992, καθώς η Γκέιλ και ο Τζέικομπ περνούσαν μπροστά από τον πάγκο ενός εφημεριδοπώλη, τα μάτια τους έπεσαν στον ακόλουθο εντυπωσιακό πρωτοσέλιδο τίτλο: «Πειράματα Πλύσης Εγκεφάλου: Τα Θύματα θα Αποζημιωθούν». Η Γκέιλ άρχισε να διαβάζει το άρθρο διαγώνια, με την προσοχή της αιχμαλωτισμένη σε φράσεις όπως «ομιλία σαν μωρού», «απώλεια μνήμης», «ακράτεια». «Είπα στον Τζέικομπ: “ Αγόρασε αυτή την εφημερίδα ”». Το ζευγάρι κάθισε σε μια παρακείμενη καφετέρια και διάβασε μια απίστευτη ιστορία για το πως τη δεκαετία του 1950 η Κεντρική Υπηρεσία Πληροφοριών των ΗΠΑ είχε χρηματοδοτήσει ένα γιατρό του Μόντρεαλ για να πραγματοποιήσει παράξενα πειράματα σε ανθρώπους με ψυχικές διαταραχές, κρατώντας τους ναρκωμένους και σε απομόνωση για βδομάδες, ενώ στη συνέχεια τους υπέβαλλε σε πολλαπλά ηλεκτροσόκ και τους χορηγούσε διάφορα κοκτέιλ πειραματικών φαρμάκων. Τα πειράματα αυτά, που ανάγκαζαν τους ασθενείς να παλινδρομούν σε μια βρεφική , προ-λεκτική κατάσταση, είχαν πραγματοποιηθεί στο Ινστιτούτο Άλαν του Πανεπιστημίου Μακγκίλ υπό την εποπτεία του διευθυντή του δρ Γιούν Κάμερον. Η χρηματοδότησή του από τη CIA αποκαλύφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1970 χάρη στο Νόμο για την Ελευθερία της Πληροφόρησης.

Ο Κάμερον όχι μόνο έχει διαδραματίσει κομβικό ρόλο στην ανάπτυξη των σύγχρονων τεχνικών βασανισμού στις ΗΠΑ, αλλά τα πειράματά του μας επιτρέπουν

να αντιληφθούμε τη βαθύτερη λογική που διέπει τον καπιταλισμό της καταστροφής. Όπως οι οικονομολόγοι της ελεύθερης αγοράς είναι πεπεισμένοι ότι μόνο μια μεγάλης κλίμακας καταστροφή-μια μεγάλη διάλυση-μπορεί να προετοιμάσει το έδαφος για τις «μεταρρυθμίσεις» τους, έτσι και ο Κάμερον πίστευε ότι υποβάλλοντας τον ανθρώπινο εγκέφαλο σε μια σειρά από σοκ μπορούσε να διαλύσει και να εξαλείψει την ελαττωματική νόηση, για να οικοδομήσει στη συνέχεια καινούργιες προσωπικότητες εκ του μηδενός, γράφοντας πάνω σε «λευκή σελίδα».

- *Η αποτυχία της αναμόρφωσης*

Οι θεωρίες του Κάμερον βασίζονταν στην ιδέα ότι, εξωθώντας με διαδοχικά σοκ τους ασθενείς του σε μια χαοτική κατάσταση παλινδρόμησης, θα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις ώστε αυτοί να «αναγεννηθούν» ως υγιείς, υποδειγματικοί πολίτες. Παρόλο που αυτό είναι ελάχιστα παρήγορο για την Γκέιλ με τη γεμάτη κατάγματα σπονδυλική στήλη και τις κατακερματισμένες αναμνήσεις, ο Κάμερον έχει γράψει ότι θεωρούσε τις καταστροφικές του ενέργειες δημιουργικές, ένα δώρο προς τους τυχερούς ασθενείς του, που, χάρη στις άοκνες προσπάθειές του για αποδόμηση της προσωπικότητάς τους, θα είχαν την «τύχη» να ξαναγεννηθούν(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Οι προσπάθειες του Κάμερον κατέληξαν σε παταγώδη αποτυχία. Ακόμα κι όταν η παλινδρόμηση των ασθενών ήταν πλήρης, δεν απορρόφησαν και δεν αποδέχτηκαν ποτέ τα αενάως επαναλαμβανόμενα ηχογραφημένα μηνύματά του. Παρόλο που ήταν μια ιδιοφυΐα στο να καταστρέφει ανθρώπους, δεν μπορούσε να τους αναδημιουργήσει. Από τους ασθενείς του που εργάζονταν με πλήρη απασχόληση πριν από τη νοσηλεία τους οι περισσότεροι δεν ήταν πλέον σε θέση να εργαστούν, ενώ μερικοί, όπως η Γκέιλ, έπασχαν από καινούργιες ψυχολογικές και σωματικές ασθένειες. Η «ψυχική καθοδήγηση» δε λειτούργησε ούτε στο ελάχιστο, κι έτσι τελικά το Ινστιτούτο Άλαν απαγόρευσε τη χρήση της μεθόδου αυτής.

Το πρόβλημα ήταν η θεμελιώδης αρχή πάνω στην οποία εδραζόταν ολόκληρη η θεωρία του: η ιδέα ότι πριν από τη θεραπεία έπρεπε να σαρωθούν όλα όσα προϋπήρχαν. Ο Κάμερον ήταν βέβαιος πως, αν κατέστρεφε τις κακές συνήθειες, τα γνωστικά σχήματα και τις αναμνήσεις των ασθενών του, ο νους τους θα επέστρεφε στην πρωταρχική κατάσταση του άγραφου χαρτιού. Όμως όσο επίμονα και αν τους κλόνιζε, τους νάρκωνε και τους αποπροσανατόλιζε, δεν τα κατάφερε. Συνέβη το

ακριβώς αντίθετο: Όσο περισσότερο κατέστρεφε το νου των ασθενών του τόσο εκείνοι διαλύονταν. Το μυαλό τους δεν «καθάρισε». Αντίθετα, βυθίστηκαν στο χάος, οι αναμνήσεις τους κατακερματίστηκαν, η εμπιστοσύνη τους προδόθηκε(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Οι καπιταλιστές της καταστροφής μοιράζονται με τον Κάμερον την ίδια ανικανότητα να διακρίνουν ανάμεσα στην καταστροφή και την δημιουργία, ανάμεσα στην πρόκληση βλάβης και στην θεραπεία. Οι ένθερμοι υποστηρικτές της λυτρωτικής δύναμης του σοκ, φαντάζονταν ότι η ισχύ που θα χρησιμοποιούσαν θα ήταν τόσο εκπληκτική, τόσο συντριπτική, ώστε οι Ιρακινοί θα εξωθούνταν σε μια κατάσταση αναστολής της ζωτικότητας. Και, αρπάζοντας της ευκαιρία, οι εισβολείς θα εφάρμοζαν στη συνέχεια μια ακόμη σειρά από σοκ, οικονομικής φύσεως αυτή τη φορά, που θα δημιουργούσαν μια υποδειγματική δημοκρατία της αγοράς πάνω στη λευκή σελίδα του μεταπολεμικού Ιράκ(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Όμως δεν υπήρξε καμία λευκή σελίδα, μόνο ερείπια και συντετριμμένοι, οργισμένοι άνθρωποι, που, όταν αντιστέκονταν, βομβαρδίζονταν με ακόμη περισσότερα σοκ(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Ο ΜΙΛΤΟΝ ΦΡΙΝΤΜΑΝ ΚΑΙ Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΕΝΟΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ

LAISSEZ-FAIRE

Ελάχιστα ακαδημαϊκά περιβάλλοντα μυθοποιήθηκαν τόσο πολύ όσο το τμήμα Οικονομικών του Πανεπιστημίου του Σικάγου τη δεκαετία του 1950, καθώς όσοι ανήκαν σε αυτό το περιβάλλον δεν το αντιμετώπιζαν μόνο ως πανεπιστημιακή σχολή αλλά και ως μια σχολή σκέψης (Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Όπως συνέβαινε και με το ψυχιατρικό τμήμα του Γιούν Κάμερον στο Πανεπιστήμιο Μαγκκίλ κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, το Τμήμα Οικονομικών του Πανεπιστημίου του Σικάγου ήταν δέσμιο ενός φιλόδοξου και χαρισματικού άντρα που είχε ως αποστολή του να επιφέρει θεμελιώδεις επαναστατικές αλλαγές στο επάγγελμά του. Ο άντρας αυτός ήταν ο Μίλτον Φρίντμαν. Παρόλο που πολλοί από τους μέντορες και τους συναδέλφους του πίστευαν το ίδιο ένθερμα όσο εκείνος στην ακραία εκδοχή του *laissez-faire*, ήταν η ενεργητικότητα του Φρίντμαν που χάρισε στη Σχολή του Σικάγου τον επαναστατικό της ζήλο. «Με ρωτούσαν συνέχεια: “Για ποιο λόγο είσαι σε τέτοια έξαψη; Βγαίνεις με κάποια όμορφη γυναίκα;”» θυμάται ο Μπέκερ. «Τους απαντούσα: “Όχι, σπουδάζω οικονομικά! Το να είσαι μαθητής του Μίλτον ήταν κάτι μαγικό”» (Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Η αποστολή του Φρίντμαν, όπως και εκείνη του Κάμερον, εδραζόταν στο όραμα της επαναφοράς σε μια «κατάσταση» φυσικής υγείας, όπου όλα ήταν σε ισορροπία, προτού οι ανθρώπινες παρεμβάσεις γεννήσουν διαστρεβλωτικά πρότυπα. Ενώ ο Κάμερον οραματιζόταν να επαναφέρει τον ανθρώπινο νου σε μια αρχέγονη κατάσταση, ο Φρίντμαν οραματιζόταν να επιβάλει μια αποδόμηση στις κοινωνίες, να τις επαναφέρει σε μια κατάσταση γνήσιου καπιταλισμού, απαλλαγμένου από κάθε παρέμβαση: κρατικές ρυθμίσεις, περιορισμούς στο εμπόριο και περιχαρακωμένα συμφέροντα. Ο Φρίντμαν πίστευε πως, όταν η οικονομία υπόκειται σε έντονες στρεβλώσεις, ο μοναδικός τρόπος για να επιστρέψει στη κατάσταση πριν από το «προπατορικό αμάρτημα» είναι η εσκεμμένη πρόκληση οδυνηρών σοκ: Οι στρεβλώσεις και τα κακά πρότυπα, μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μόνο με ένα «πικρό φάρμακο». Ο Κάμερον χρησιμοποιούσε τον ηλεκτρισμό για να προκαλεί σοκ, ενώ το εργαλείο του Φρίντμαν ήταν η πολιτική: Συνιστούσε μια θεραπεία-σοκ σε

τολμηρούς πολιτικούς που οι χώρες τους αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Κάμερον, που ήταν σε θέση να εφαρμόσει χωρίς χρονοτριβές τις αγαπημένες του θεωρίες πάνω στους ασθενείς τους χωρίς αυτοί να το γνωρίζουν, ο Φρίντμαν έπρεπε να περιμένει δύο δεκαετίες αρκετές ιστορικές ανατροπές για να του δοθεί η ευκαιρία να υλοποιήσει στον πραγματικό κόσμο τα οράματά του για ριζική ισοπέδωση και αναδημιουργία(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Ο πυρήνας των αγιοποιημένων διδαχών της Σχολής του Σικάγου συνίστατο στο ότι οι οικονομικές δυνάμεις της προσφοράς, της ζήτησης, του πληθωρισμού και της ανεργίας είναι σαν τις δυνάμεις της φύσης: σταθερές και αμετάβλητες. Στην πραγματικά ελεύθερη αγορά την οποία φαντάζονταν στις αίθουσες διδασκαλίας και στα κείμενά τους οι καθηγητές της Σχολής του Σικάγου οι δυνάμεις αυτές υπάρχουν σε τέλεια ισορροπία, με την προσφορά να επιδρά στη ζήτηση με τον ίδιο τρόπο που η Σελήνη προκαλεί τις παλίρροιες. Αν οι οικονομίες μαστίζονται από υψηλό πληθωρισμό, η αιτία, σύμφωνα με την αυστηρά μονεταριστική θεωρία του Φρίντμαν, είναι πάντα ότι οι παραπλανημένοι πολιτικοί επιτρέπουν να εισρέει πολύ χρήμα στο σύστημα αντί να αφήνουν την αγορά να βρει την ισορροπία της. Όπως αυτορρυθμίζονται τα οικοσυστήματα, διατηρώντας την ισορροπία τους, έτσι και η αγορά, αν αφεθεί στους δικούς της μηχανισμούς, θα δημιουργήσει το σωστό αριθμό προϊόντων στις σωστές τιμές, παραγόμενα από εργάτες που θα αμείβονται με τους σωστούς μισθούς για να αγοράζουν αυτά τα προϊόντα-ένας παράδεισος άφθονης απασχόλησης, απεριόριστης δημιουργικότητας και μηδενικού πληθωρισμού(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Η πρόκληση που αντιμετώπιζαν ο Φρίντμαν και οι συνάδελφοί του ήταν να αποδείξουν ότι η αγορά των εκστατικών φαντασιώσεών τους μπορούσε να υπάρξει στον πραγματικό κόσμο. Ο Φρίντμαν πάντα υπερηφανευόταν ότι προσέγγιζε τα οικονομικά ως μια επιστήμη που ήταν εξίσου “θετική” και αυστηρή όσο η φυσική και η χημεία(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Τα οικονομικά της Σχολής του Σικάγου είναι, για τους πραγματικούς πιστούς, ένα κλειστό κύκλωμα. Σύμφωνα με το θεμελιώδες αξίωμα, η ελεύθερη αγορά είναι ένα τέλειο επιστημονικό σύστημα, στο οποίο τα άτομα, δρώντας με βάση τις ιδιοτελείς επιθυμίες τους, δημιουργούν τα μέγιστα οφέλη για όλους. Το αναπόφευκτο συμπέρασμα είναι ότι, αν κάτι δεν λειτουργεί στην οικονομία της ελεύθερης αγοράς,

τότε η αγορά δεν είναι πραγματικά ελεύθερη. Θα πρέπει να υπάρχει κάποια παρέμβαση, κάποια στρέβλωση στο σύστημα. Η λύση της Σχολής του Σικάγου είναι πάντα η ίδια: πιο αυστηρή και ολοκληρωμένη εφαρμογή των θεμελιωδών αρχών(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Ένα μεγάλο μέρος της σαγήνης της οικονομικής θεωρίας της Σχολής του Σικάγου οφειλόταν στο ότι, σε μια εποχή που οι ριζοσπαστικές αριστερές ιδέες για τη δύναμη των εργατών κέρδιζαν έδαφος σε όλο τον κόσμο, αυτή πρόσφερε ένα τρόπο υπεράσπισης των συμφερόντων των ιδιοκτητών που ήταν εξίσου ριζοσπαστικός και εμποτισμένος με ιδεαλιστικές αρχές. Σύμφωνα με τον Φρίντμαν, οι ιδέες του δεν αποσκοπούσαν στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων των ιδιοκτητών εργοστασίων, αλλά στην αναζήτηση της πλέον καθαρής μορφής της “συμμετοχικής δημοκρατίας”, επειδή στην ελεύθερη αγορά “κάθε άνθρωπος μπορεί να ψηφίσει, τρόπος του λέγειν, για το χρώμα της γραβάτας που επιθυμεί”. Ενώ οι αριστεροί υπόσχονταν στους εργάτες ελευθερία από τα αφεντικά, στους πολίτες ελευθερία από τις δικτατορίες και στις χώρες ελευθερία από την αποικιοκρατία, ο Φρίντμαν υποσχόταν “ατομική ελευθερία”, εξιχνώνοντας την ατομικότητα του πολίτη πάνω από κάθε συλλογικό εγχείρημα και απελευθερώνοντάς τον ώστε να μπορεί να εκφράζει την ελεύθερη βούλησή του μέσω των επιλογών του καταναλωτή. Οι μαρξιστές πρέσβευαν την εργατική ουτοπία και οι οπαδοί της Σχολής του Σικάγου την επιχειρηματική ουτοπία. Και οι δύο ισχυρίζονταν ότι, αν γινόταν αυτό που πρότειναν, θα επιτυγχάνονταν η τελειότητα και η ισορροπία(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Το ερώτημα, όπως πάντα, ήταν πώς θα επιτυγχανόταν αυτός ο θαυμαστός στόχος. Για τους Μαρξιστές, η απάντηση ήταν σαφής: με την επανάσταση, δηλαδή με την απαλλαγή από το υπάρχον σύστημα και την αντικατάστασή του με το σοσιαλισμό. Για τους οπαδούς της Σχολής του Σικάγου, η απάντηση δεν ήταν τόσο ξεκάθαρη. Οι Ηνωμένες Πολιτείες ήταν ήδη μια καπιταλιστική χώρα, αλλά όχι αρκετά, κατά την άποψή τους. Τόσο στις ΗΠΑ όσο και στις υπόλοιπες υποτιθέμενες καπιταλιστικές οικονομίες οι οπαδοί της Σχολής του Σικάγου έβλεπαν παντού παρεμβάσεις. Για να είναι τα προϊόντα πιο προσιτά, οι πολιτικοί καθόριζαν τις τιμές τους. Για να περιοριστεί η εκμετάλλευση των εργατών, όριζαν κατώτατους μισθούς. Για να διασφαλιστεί ότι όλοι θα είχαν πρόσβαση στην εκπαίδευση, τη διατηρούσαν υπό κρατικό έλεγχο. Τα μέτρα αυτά ήταν ευνοϊκά για το λαό, όμως ο Φρίντμαν και οι συνάδελφοί του ήταν πεπεισμένοι- και το αποδείκνυαν με τα μοντέλα τους- ότι στην

πραγματικότητα προκαλούσαν ανυπολόγιστη ζημιά στην ισορροπία της αγοράς και στη δυνατότητα επικοινωνίας ανάμεσα στους επιμέρους τομείς της. Η αποστολή της Σχολής του Σικάγου ήταν, επομένως, μια αποστολή εξαγνισμού: να απαλλαγεί η αγορά από αυτές τις στρεβλώσεις, ώστε να μπορέσει να εκφραστεί ελεύθερα(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Οι οπαδοί της Σχολής του Σικάγου κήρυξαν τον πόλεμο στους οικονομολόγους που υποστήριζαν τη μεικτή οικονομία. Αυτό που επιζητούσαν δεν ήταν μια επανάσταση, αλλά μια καπιταλιστική μεταρρύθμιση: την επιστροφή στον ανόθευτο καπιταλισμό.

Όλα ανάγονται στο μονοδιάστατο μήνυμα του Φρίντμαν: Τα πάντα άρχισαν να πηγαίνουν στραβά μετά το Νιου Ντιλ. Τότε ήταν που μια σειρά από χώρες, “συμπεριλαμβανομένης της δικής μου, λοξοδρόμησαν από τον ορθό δρόμο”. Για να επανέλθουν οι κυβερνήσεις στη σωστή πορεία, ο Φρίντμαν παρουσίασε συστηματικά στο πιο δημοφιλές βιβλίο του, το Capitalism and Freedom, αυτό που θα γινόταν το βασικό εγχειρίδιο της παγκόσμιας ελεύθερης αγοράς και θα διαμόρφωνε στις ΗΠΑ το οικονομικό πρόγραμμα του νεοσυντηρητικού κινήματος(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Πρώτον, οι κυβερνήσεις πρέπει να καταργήσουν όλους τους κανόνες και τις ρυθμίσεις που εμποδίζουν τη συσσώρευση κερδών. Δεύτερον, οφείλουν να πουλήσουν τη δημόσια περιουσία σε ιδιωτικές εταιρείες, ώστε να την εκμεταλλευτούν επικερδώς. Και τρίτον, πρέπει να προβούν σε δραματικές περικοπές στη χρηματοδότηση των κοινωνικών προγραμμάτων. Στο πλαίσιο αυτής της τριπλής συνταγής για απορρύθμιση, ιδιωτικοποιήσεις και περικοπές, ο Φρίντμαν επεξεργάστηκε ένα πλήθος επιμέρους λεπτομερειών. Αν είναι αναγκαίο να υπάρχουν φόροι, πρέπει να είναι χαμηλοί, ενώ πλούσιοι και φτωχοί πρέπει να φορολογούνται με βάση μια ενιαία φορολογική κλίμακα. Οι εταιρείες πρέπει να είναι ελεύθερες να πουλούν τα προϊόντα τους παντού στον κόσμο, ενώ οι κυβερνήσεις δεν πρέπει να προστατεύουν τις εγχώριες βιομηχανίες ή την εγχώρια ιδιοκτησία. Όλες οι τιμές, συμπεριλαμβανομένης της τιμής της εργασίας, οφείλουν να καθορίζονται από την αγορά. Δεν πρέπει να υπάρχει κατώτατος μισθός. Ο Φρίντμαν ζητούσε να ιδιωτικοποιηθούν η ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, τα ταχυδρομεία, τα συνταξιοδοτικά ταμεία, η παιδεία, ακόμη και τα εθνικά πάρκα. Όποια μέτρα προστασίας κι αν είχαν καταφέρει οι εργαζόμενοι, όποιες υπηρεσίες κι αν παρείχε το κράτος για να αμβλύνει τις αιχμές της αγοράς, η αντεπανάσταση της Σχολής του

Σικάγου ήθελε να τα πάρει πίσω(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Και όχι μόνο... Ζητούσε πολύ περισσότερα: την ιδιοποίηση όλων όσα οι εργαζόμενοι και οι κυβερνήσεις είχαν καταφέρει να οικοδομήσουν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών της φρενήρους κατασκευής δημοσίων έργων. Ο Φρίντμαν παρότρυνε τις κυβερνήσεις να ξεπουλήσουν μια περιουσία που είχε δημιουργηθεί και είχε αποκτήσει αξία χάρη στις επενδύσεις και στην τεχνογνωσία του δημοσίου τομέα. Για τον Φρίντμαν, όλος αυτός ο κοινός πλούτος έπρεπε να μεταβιβαστεί σε ιδιωτικά χέρια, για λόγους αρχής(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

Αν και πάντα συγκαλυμμένο με τη γλώσσα των μαθηματικών και της επιστήμης, το όραμα του Φρίντμαν ταυτιζόταν απόλυτα με τα συμφέροντα των μεγάλων πολυεθνικών, που από τη φύση τους διψούν για τεράστιες νέες αγορές χωρίς ρυθμίσεις και κανονισμούς. Στο πρώτο στάδιο της καπιταλιστικής επέκτασης αυτή η αδηφάγα οικονομική μεγέθυνση βασίστηκε στην αποικιοκρατία: την “ανακάλυψη” νέων περιοχών και την υφαρπαγή της γης, ενώ ακολουθούσε η απόσπαση του πλούτου κάθε περιοχής χωρίς να δοθεί καμία αποζημίωση στους τοπικούς πληθυσμούς. Ο πόλεμος του Φρίντμαν εναντίον του “κράτους πρόνοιας” και της “μεγάλης κυβέρνησης” υποσχόταν μια νέα πηγή γρήγορου πλουτισμού, μόνο που αυτή τη φορά, αντί για νέες περιοχές, το καινούργιο έδαφος που έπρεπε να κατακτηθεί ήταν το ίδιο το κράτος, με τις δημόσιες υπηρεσίες και την κρατική περιουσία να εκποιούνται με αντίτιμο πολύ μικρότερο της αξίας τους(Το δόγμα του σοκ, Η άνοδος του καπιταλισμού της καταστροφής, Naomi Klein).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Συμπεριλαμβάνοντας όλα όσα έχουμε πει παραπάνω, μπορεί κανείς να συμπεράνει ότι η έννοια της δημιουργικής καταστροφής δεν είναι ταυτόσημη με την έννοια της θεραπείας σοκ. Αυτοί οι δύο όροι δεν συσχετίζονται. Θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς παρωδία το γεγονός ότι οι υποστηρικτές της θεραπείας σοκ ταυτίζουν τη θεραπεία αυτή με τη δημιουργική καταστροφή.

Η θεραπεία σοκ αφορά την πολιτική. Τις μεταρρυθμίσεις και γενικότερα όλο το οργανωτικό πρόγραμμα που θα ακολουθήσει μια χώρα αν την επιλέξει σαν μέθοδο. Από την άλλη μεριά, η δημιουργική καταστροφή δεν έχει τίποτα κοινό με την πολιτική. Αφορά μια διαδικασία, και συγκεκριμένα μια εξελικτική διαδικασία η οποία επαναστατικοποιεί διαρκώς τη δομή της οικονομίας εκ των έσω, καταστρέφει αδιάκοπα την παλαιά και δημιουργεί συνεχώς τη νέα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία, Joseph A. Schumpeter, 2006.
- Prophet of Innovation, Joseph Schumpeter and Creative Destruction, Thomas K. McCraw
- The Theory of Economic Development, Joseph A. Schumpeter
- Essays on Entrepreneurs, Innovations, Business Cycles, and the Evolution of Capitalism, Joseph A. Schumpeter
- History of Economic Analysis, Joseph A. Schumpeter
- Schumpeter and the Endogeneity of Technology, Some American perspectives, Nathan Rosenberg
- Το Δόγμα του Σοκ, Η Άνοδος του Καπιταλισμού της Καταστροφής, Naomi Klein
- The Political Economy of Shock Therapy, John Marangos, University of Ballarat and Monash University, Journal of Economic Surveys Vol.16, No 1, 2002
- The Shock Therapy Model of Transition, John Marangos, Colorado State University, Int. J.

Economic Policy in Emerging Economies, Vol.1,
No.1, 2007

- Was Shock Therapy Really a Shock?, John Marangos, Journal of Economic Issues, Vol. XXXVII, No.4, 2003
- Schumpeterian Endogenous Growth Theory and Evolutionary Economics, Alain Alcouffe and Thomas Kuhn, Journal of Evolutionary Economics, 2004
- <http://en.wikipedia.org>